

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.669

**Кол жазма укугунда
УДК: 342.5, 342.25**

Татенов Марат Бейшенбекович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК
ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ
ОРГАНДАРЫНЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ КОЛЛЕГИЯЛДУУЛУК
ЖАНА ЖЕКЕ БАШЧЫЛЫК
(КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК АСПЕКТ)**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук;

Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Иш Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттин, укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасында аткарылган

Расмий оппоненттер:

юридика илимдеринин доктору, доцент
Джумалиев Данияр Сардарбекович

юридика илимдеринин доктору, профессор
Асаналиев Тилек Асаналиевич

юридика илимдеринин доктору, профессор
Рысмендеев Бактыбек Дженишбекович

Жетектөөчү уюм:

Кыргыз Республикасынын ИИМнин
Э.А. Алиев атындагы Академиясынын
«Мамлекеттик укуктук дисциплиналар»
кафедрасы

Диссертациялык иш 2024-жылдын 1-ноябрында саат 14.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 132, конференц-зал (209-ауд.). Диссертацияны коргоону онлайн чагылдырып берүү коду: <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-1wo-cjw>.

Диссертация менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу к., 394) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 44) китепканаларынан, ошондой эле https://vak.kg/d_12_23_669 сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын “___” _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин кандидаты

Сагыналиева В.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. СССРдеги мамлекеттик бийлик кризисинен жана 1990-жылдардын ортосуна чейин мурдагы аймагында бул мамлекеттин кулашынан тартып, мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Ошол шарттарда жана ошол интеллектуалдык атмосферада мамлекеттик башкаруу жөнүндө ой жүгүртүү ретрограддык, «советтик түшүнүктөрдүн» калдыктары, аң-сезимдин артта калуусу жана өткөндүн башка рудименттери деп эсептелген [Атаманчук Г.В. *Теория государственного управления: Курс лекций* / Г.В. Атаманчук. – 3- изд., доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 3-б.]. Ошол мезгилде мамлекетке жана анын башкаруусуна карата нигилисттик мамиле, «мамлекеттен кичине», «ачык аймак» түшүнүктөрү жана менчиктештирүү, жеке менчик, эркиндик жана өз алдынча базар, экономикалык күчтөрдүн эркин оюну аркылуу өлкөнүн кризистик көйгөйлөрүн чечет деген бүтүндөй ишеним менен мүнөздөлгөн [Атаманчук Г.В. *Теория государственного управления: Курс лекций* / Г.В. Атаманчук. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 3-б.]. 1990-жылдардын ортосунан тартып россиялык жана кыргызстандык окумуштуулар мамлекеттик башкаруу боюнча монографияларды, окуу китептерин, окуу куралдарын басып чыгара башташкан, бирок алардын арасында мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулукка жана жеке башкарууга тиешелүү эмгектер болгон эмес, 1980-жылдардын экинчи жарымынан тартып бул тема боюнча корголгон диссертациялар да болгон эмес.

Саясий жана аскердик күчкө, экономиканын гүлдөшүнө, калктын жагымдуу жашоо шарттарына ой жүгүртүү жана байкоо жүргүзүү, бир өлкөлөрдө алардын укуктары менен эркиндиктеринин корголушу, мамлекеттик бийликтин кризиси, коррупция, өнүкпөгөн экономика, калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгү жана башка мамлекеттерде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин камсыздалбагандыгы, дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн конституциялык мыйзамдарын, илимий жана окуу адабияттарын жана статистикалык маалыматтарды талдоо, дүйнө өлкөлөрүндө өнүгүүдөгү прогресстин жана регрессиянын себеби мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин ар кандай айкалышы болуп саналат.

Мамлекеттик башкаруунун бул принциптерин талдоо көрсөткөндөй, жеке башкаруу принцибине коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда өлкөдө демократия, укуктук мамлекет жана жарандык коом чындап өнүгүп жатат, б.а. элдик суверенитет ишке ашырылууда, экономика өнүгүүдө, анын баары материалдык жана руханий маданиятты өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери камсыз кылынат жана корголот. Коллегиялдуу чечим кабыл алууда экономиканы өнүктүрүү жана коомдун жыргалчылыгын жакшыртуу экономисттер жана математиктер П. Самуэлсон, В.Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс анын ичинде америкалык экономист жана математик, Нобель сыйлыгынын лауреаты К.

Эрроу тарабынан терең изилденген жана далилденген [Введение в рыночную экономику: Учеб. пособие для экон. спец. вузов / А.Я. Лившиц, И.Н. Никулина, О.А. Груздева и др.; Под ред. А.Я. Лившица, И.Н. Никулиной. – М.: Высш. шк., 1994. - 425-435-б.]. Коллегиядуулук принцибинен жеке башчылык принциби жогору болгондо жогоруда аталган натыйжаларга карама-каршы кубулуштар өнүгөт: антидемократиялык саясий режим: деспоттук, тирандык, тоталитардык, авторитардык режим, таптык мамлекет, коомдун көпчүлүгүнүн кызыкчылыктары, укуктары жана эркиндиктери кысымга алынат, коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий өнүгүүдө токтоп калуу болот, коррупция жана башка терс кесепеттер жогоруда айтылгандай өнүгөт.

Бул теманы тандоо ошондой эле мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын жетиштүү деңгээлде изилденбегендиги менен шартталган, атап айтканда азыркы учурга чейин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын басымдуулугуна жараша дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө ар кандай доорлордо өнүгүүнүн жана төмөндөөнүн мыйзам ченемдүүлүгү аныкталган эмес жана ачык корголгон эмес, коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын белгилери бөлүнгөн эмес, укук принциптеринин иш-аракетинин коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринен көз карандылыгы изилденген эмес, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизминин ишине коллегиялдуулук принцибинин таасири изилденген эмес, демократиялык, укуктук мамлекеттин ж.б. механизминин типтүү модели талданган эмес.

Бул көйгөйдү изилдөө биздин өлкөдө укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун калыптануусунун саясий-укуктук тенденциясына байланыштуу да актуалдуу. Белгилүү болгондой, укуктук мамлекетте жана жарандык коомдо коллегиялдуу мамлекеттик жана муниципалдык органдар мамлекеттик башкарууда маанилүү ролдордун бирин ойноого тийиш. Бул тема боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү юридикалык илимди, атап айтканда, конституциялык, муниципалдык укукту, административдик укукту, мамлекеттик башкаруу теориясын өнүктүрүү үчүн да зарыл. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын табиятын изилдөө жана коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка көзөмөл жүргүзүүсүндө алардын өз ара аракеттенүүсүн туура уюштуруу жана аларга белгилүү бир эркиндик берүү Кыргызстанда натыйжалуу жана рационалдуу мамлекеттик башкарууну колдоого мүмкүндүк берет.

Конституция – негизги мыйзам, саясий-укуктук документ болуп эсептелинип, мамлекеттик башкаруунун негизи болуп саналат [Кыргыз Республикасынын Конституциясы 5 май 2021 жыл. 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда кабыл алынган // Эркин-Тоо. - 41 (3220). - 05/05/2021]. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык негизги конституциялык принциптер катары эсептелинуүгө тийиш, анткени укуктун теориясында укуктук принциптер түздөн-түз мыйзамда көрсөтүлөт же анын маанисинен түшүнүлөт.

Ошентип, коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий маселелерди чечүүчү мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук принцибинин жогоруда баяндалган параметрлери бул изилдөөнү жүргүзүүнүн актуалдуулугун жана зарылдыгын көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы жана башкаруу формалары, конституциялык мыйзамдардын негиздери боюнча билимдерди Кыргызстандын калкына жайылтуу боюнча мамлекеттик долбоорлор менен байланышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана маселелери. Бул диссертациялык изилдөөнүн максаты мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын, алардын өз ара аракеттенүү ыкмаларын жана алардан келип чыккан натыйжаларды билүү, ошондой эле коомдун саясий, экономикалык, социалдык жана руханий чөйрөлөрүндө пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү жолдорун сунуштоо боюнча коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын оптималдуу өз ара аракеттенүүсүн талдоонун негизинде болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн маанилүү багыттарынын бири демократияны, элдик эгемендүүлүктү, укуктук мамлекетти, жарандык коомду, мамлекеттин экономикасын жана социалдык саясатын өнүктүрүүгө коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда мамлекеттик башкаруунун пайдалуу таасирин талдоо болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү **маселелер** коюлган:

- мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары жөнүндө концепцияларды - карап чыгуу;
- мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулукту жана жеке башкарууну иликтөө жана укук принциптери менен салыштырганда бул принциптердин артыкчылыктуулугун далилдөө;
- коомдук бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн аныктоо жана алардын белгилерин аныктоо;
- коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын өз ара аракеттенүү жолдорун изилдөө;
- мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу менен элдик суверенитеттин ортосундагы байланышты аныктоо;
- коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда мамлекеттик башкаруу катары парламентаризмдин жана башкаруунун парламенттик формасынын негизин негиздөө;
- коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун укуктук мамлекеттин иштешине жагымдуу таасирин кароо;

- жарандык коомдун бар болушунда коллегиялдуулук принцибинин ролун изилдөө;

- мамлекеттин механизми бир эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын коргоо механизми экенин негиздөө;

- Кыргыз Республикасында коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар менен аткаруу, сот органдарынын ортосунда укуктук мамлекет үчүн зарыл болгон звенонун жоктугун табуу максатында чет өлкөлөрдүн жана Кыргызстандын механизмдерин салыштыруу;

- типтүү демократиялык, укуктук мамлекеттин механизмдин өзүнүн звенолору менен моделдөө;

- мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын ролун иликтөөгө;;

- коллегиялдуу, жеке мамлекеттик башкаруунун, илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарын өнүктүрүүнүн өз ара байланышын талдоо;

- өнүккөн мамлекеттин мамлекеттик саясатынын жана башкаруусунун негизин талдоо;

- мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугун жана легитимдүүлүгүн негиздөө;

- мыйзамдуулуктун, тартиптин, укуктук тартиптин жана коомдук тартиптин абалынын мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруудан көз карандылыгын аныктоо;

- мамлекеттик бийликти борбордон четтетүүдө мамлекеттик түзүлүш менен мамлекеттик коллегиялдуу башкаруунун формаларынын өз ара катышын кароо;

- демократиялык режимдин коллегиялдуу мамлекеттик башкарууга жана антидемократиялык режимдин жеке мамлекеттик башкарууга көз карандылыгын иликтөө;

- Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын советтик жана постсоветтик мезгилдеги укуктук абалын кароо;

- Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн оптималдаштырууга байланыштуу колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды киргизүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертациялык иш мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын жана алардын өз ара аракеттенүү проблемаларын изилдөөгө арналган Кыргызстандагы биринчи комплекстүү монографиялык изилдөө болуп санала тургандыгы менен аныкталат.

Диссертациялык изилдөөдө укуктук мамлекетти, жарандык коомду калыптандырууда жана демократиянын иштешинде пайда болгон көйгөйлөрдүн себептери ачылып берилет жана бул себептер мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн

туура эмес уюштуруунун негизинде келип чыгат жана бул көйгөйлөрдү чечүү жолдору берилет деп негизделет.

Ошондой эле, изилдөөнүн илимий жаңылыгы коргоого коюлган бардык жоболор, эмгекте чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар абсолюттук түрдө жаңы экендиги менен чагылдырылат.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси автордун диссертацияда камтылган жоболору, корутундулары жана сунуштары, ошондой эле айрым негизги түшүнүктөрдүн такталган аныктамалары мамлекет жана укук теориясында жана мамлекеттик башкаруу теориясындагы орун алган боштуктарды толтургандыгында турат. Автор тарабынан алынган жыйынтыктар кийинки илимий изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги жоболору колдонуудагы мыйзамдарды оңдоодо, ошондой эле коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук статусун жана алардын өз ара аракеттенүүсүн жөнгө салуучу мыйзамдарды даярдоодо мыйзам чыгаруу практикасында эске алынышы мүмкүн.

Диссертацияда камтылган жоболор жогорку окуу жайларында жогоруда аталган дисциплиналарды окутууда, ошондой эле «конституциялык укук», «муниципалдык укук» сыяктуу курстарда, ошондой эле аталган дисциплиналар боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

1. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери аныкталган жана негизделген. Коллегиялдуу органдын белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызмат орундарын бирдей түрдө ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат; 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордуна четтетилиши мүмкүн; 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмчөлөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат. Жогоруда аталган белгилерге ылайык Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, жергиликтүү кеңештер, облустук жана Жогорку сот, шайлоо комиссиялары коллегиялдуу органдар болуп саналат; президент, Министрлер Кабинетинен тышкары аткаруу органдары,

жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Эсептөө палатасы, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк жеке башкаруу органдары болуп саналат.

“Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу” жана “жеке мамлекеттик башкаруу” сыяктуу терминдер илимий жүгүртүүгө киргизилген.

2. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда жоопкерчиликти жана жарандардын кызыкчылыктарын ишке ашырууга, укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга жана коргоого милдеттүү. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын бул функциясы аткаруу органдарынын үстүнөн контролдук ыйгарым укуктарга ээ болгондо эң жакшы өлчөмдө ишке ашырылат.

3. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери болуу менен укук принциптери менен байланышкан, алар да мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негиз салуучу башталышы болуп эсептелет. Берилген принциптердин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана аныкталган башталыштардын ырааттуулугу бар. Коллегиялдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт, ал өз кезегинде адилеттүүлүктү жана укуктун бардык башка принциптерин бекитүүгө өбөлгө түзөт.

4. Башкаруунун бардык формалары эки принциптин биринин үстөмдүгүнө карата: коллегиялдуулук же жеке башкаруу эки топко бөлүнөт: 1) коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык Республикасы, Рим республикасы, феодализм доорундагы шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик демократиялык республика, аралаш республика; 2) жеке башкаруу принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы Чыгыш монархиясы, Байыркы Рим монархиясы, эрте феодалдык монархия, феодалдык бөлүнүүчүлүк мезгилиндеги монархия, класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

5. Төмөнкү мыйзам ченемдүүлүк негизделген: негизинен, мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөр коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө өнүккөн, ал эми башкарууда жеке башкаруу органдары жогору турган мамлекеттер негизинен жогоруда аталган бардык көрсөткүчтөр боюнча артта калган өлкөлөр болуп саналат. Бул туруктуу мыйзам ченемдүүлүк адамзат тарыхында мамлекеттүүлүк пайда болгондон байкалып келет.

6. Коллегиялдуу органдардын мамлекеттик башкаруудагы үстөмдүгү мамлекеттик бийликтин борбордон четтөөсүнө алып келет жана

тескерисинче жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгү аны борбордоштурууга өбөлгө түзөт.

7. Саясий режимдин параметрлерин салыштыруу жана коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иш-аракеттери коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүндө демократиялык режим байкалат жана тескерисинче, коллегиялдуу органдарына жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгүндө антидемократиялык режим жүзөгө ашырылат.

8. Парламентаризм-бул өлкөдө мамлекеттик өкүлчүлүктүү жана башка коллегиялдуу органдар: парламент, жергиликтүү кеңештер, коллегиялдуу сот жана башка органдар үстөмдүк кылган башкаруу формасы. Бардык мамлекеттик органдардын арасында парламент үстөмдүк кылат. Бир гана парламенттин болушу парламентаризмдин болушун билдирбейт, анткени биринчиден, мамлекеттик коллегиялдуу органдардын жогоруда аталган абалы жана экинчиси, мыйзам чыгаруу органынын аткаруу бийлигин жана сот бийлигин көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгү зарыл. Парламентаризмге тиешелүү илимий-техникалык прогресстен жана экономиканын өнүгүшүнөн кийин жетишүү мүмкүн.

9. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу укуктук мамлекеттин өнүгүшүнө алып келет. Легитимдүү мыйзам чыгаруу бийлиги туруктуулугу менен айырмаланган адилеттүү конституцияны кабыл алат. Ушул Конституциянын негизинде адилеттүү мыйзамдар кабыл алынат. Парламент укуктук мамлекеттин жогорку органы катары бийликти элдин каалоосу боюнча бөлүштүрүүнү жана мыйзамдардын чыныгы үстөмдүгүн камсыз кылат. Коллегиялдык органдардын үстөмдүгү катаал мыйзамдуулукка алып келет. Бардык деңгээлдеги кеңештер элдин өкүлчүлүк органдары катары адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылат жана коргойт. Элдик башкаруу катары өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилигин камсыздайт.

10. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми бир эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизми болуп саналат, анткени кийинкиси мамлекеттин негизги ички функцияларынын бири болуп саналат. Адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо менен мамлекеттин бардык органдары алектенүүгө тийиш. Укук ченемдеринин маңызы адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин жөнгө салууда жатат. Укук ченемдеринин негизинде жана бул ченемдерди ишке ашыруу үчүн мамлекеттин бардык органдары иштешет. Ошентип, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо ишине бүтүндөй мамлекет катышат.

11. Биргелешкен жана массалык коррупциянын негизги себептери болуп илимий-техникалык прогресстин жоктугу, өнөр жайдын жана экономиканын өнүкпөгөндүгү, ошондой эле жеке башкаруу органдарынын мамлекеттик механизмдеринин коллегиялдык механизмдерге үстөмдүгү саналат. Мыйзамдуу киреше булактарынын жоктугу же жетишсиздиги коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдарында чечимдер

ушул органдардын бардык мүчөлөрү тарабынан макулдашуу жана добуш берүү жолу менен кабыл алынат, ал эми жеке башкаруу органдарында чечимдер кабыл алынып жаткан чечимдерди макулдашпаган жана добушка койбогон жеке башчы кызмат адамдары гана кабыл алынат. Чечим кабыл алуу, мисалы, документтерди, материалдык баалуулуктарды берүү, уюштуруу иш-аракеттерин жүргүзүү ж.б. боюнча жана коррупциялык иш-аракеттерди жасоо мүмкүнчүлүгү бар. Ошентип, жеке башкаруу органдары коллегиялдуу органдарга караганда коррупцияга көбүрөөк кабылышат. Коомдогу коррупциянын деңгээлин төмөндөтүү үчүн илимий-техникалык прогресске жетишүү, өнөр жайды жана экономиканы өнүктүрүү, ошондой эле коллегиялдуу органдар жеке башкарууга үстөмдүк кылгыдай мамлекеттик механизмди реформалоо зарыл.

12. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу, б.а. коллегиялдуу органдардын ыйгарым укуктарында жеке башкаруу органдарына үстөмдүгү жарандык коомдун эң негизги укугун ишке ашырат – бул жарандардын мамлекеттик бийликке жана сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусун ишке ашырат. Жарандык коом көз карандысыз болуп саналат, башкача айтканда, ал реалдуу саясий бийликке ээ жана аны жүзөгө ашырат. Ошентип, мамлекет коомдун көзөмөлүнө алынат. Жогоруда аталган башкаруунун алдында коомдун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий плюрализм үчүн шарттар түзүлөт. Өлкөдө көп партиялуу система, менчиктин ар түрдүү формалары, мамлекеттик жана жеке коомдук жана билим берүү мекемелери ж.б. болот. Мамлекет адамдын жана жарандын укуктук ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө жана муктаждыктарын канааттандырууга багытталган бардык укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырат. Жарандык коомдо бардык жарандар бири-бирине тең жана тең укуктуу мүчөлөрдөн турган коллегиялдуу органдар өлкөдө үстөмдүк кылышат жана бул принципти коомдун бардык чөйрөлөрүндө ишке ашырышат.

13. Элдик суверенитет – мамлекеттик бийликти элдин аткаруу жана сот органдарын түзүүчү жана көзөмөлдөгөн өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аркылуу ишке ашыруусу. Эл коомдун жана мамлекеттин иштерин башкарууга иш жүзүндө катышат, ал эми бардык мамлекеттик бийлик структуралары алмаштырылат, көзөмөлдөнөт жана коом алдында отчет берет. Элдик суверенитеттин тушунда эл мамлекеттик бийликтин булагы жана суверенитеттин алып жүрүүчүсү деген жобо чындап ишке ашат. Элдик суверенитеттин мааниси демократия түшүнүгүнө окшош. Элдик суверенитетти ишке ашыруу үчүн коом өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардан тышкары мамлекеттик бийликти түздөн-түз шайлоолор, референдумдар жана коомдук чогулуштар аркылуу ишке ашыруусу зарыл. Көптөгөн өлкөлөрдө конституцияларда демократизм принциби жарыяланган, бирок чындыгында демократия жана элдик суверенитет ишке ашкан эмес. Элдик суверенитет ишке ашырылышы үчүн мамлекеттин механизми керек, анда коллегиялдуу мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстөмдүгү ишке ашырылып, ага жеке башкаруу органдары баш ийет.

14. Коллегиялдык, жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун жана тиешелүү илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын абалынын ортосунда өз ара байланыш бар. Жогорку илимий-техникалык прогресс коллегиялдуу башкаруу аркылуу ишке ашырылып, адам укуктары талаптагыдай камсыз кылынган өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө, өнөр жайы өнүкпөгөн өлкөлөрдө бир тараптуу башкаруу ишке ашырылат жана ага ылайык адам укуктары камсыз кылынбайт. Өлкөдө коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруу үчүн, биринчиден, илимий-техникалык прогрессти түзгөн илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк деңгээлди жогорулатуу, экинчиден, тиешелүү мыйзамдарды өзгөртүү зарыл. Илимий-техникалык прогресс ийгиликтүү мамлекеттик саясаттын жана мамлекеттик башкаруунун негизи болуп саналат. Мамлекеттик жеке башкаруунун алдында өлкөнү өнүктүрүү мүмкүн, бирок табигый, техникалык илимдерди, техниканы, технологияларды жана тиешелүү түрдө өнөр жайды өнүктүрүү шартында. Ошентип, «Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине төмөнкүдөй мазмундагы 12-пункт түрүндө: «табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүүнү колдоо» деген толуктоо киргизүү негиздүү.

15. Чыныгы адам укуктары-бул анын жеке мүмкүнчүлүгү жана башка адамдардын укуктарын камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү. Бул учурда адам укуктары формалдуу, табигый жана техникалык илимдердин көз карашынан каралат. Ушул көз караштан алганда, адамдын материалдык эмес жана материалдык укуктары жөнүндөгү түшүнүктөр негизделген.

16. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1,2 бөлүмүндөгү: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери, укуктук ченемдери уюштуруучу же ченем-принциптер болуп саналат. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын калган 3-5-бөлүмдөрүндө: Президент, мыйзам чыгаруу бийлиги, аткаруу бийлиги, сот бийлиги, башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби жөнгө салуучу болуп саналат, анткени бул ченемдерде мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктары түздөн-түз көрсөтүлгөн. 1,2 бөлүмдө каралган ченемдерди ишке ашыруу Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндө камтылган ченемдерди ишке ашырууга ылайык болот. Ошентип, уюштуруучу жана жөнгө салуучу ченемдеринин маалыматтарынын арасында жөнгө салуу ченемдери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук абалын жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башчылык деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилгендигинен жана алар өз ыйгарым укуктарын кантип ишке ашыргандыгынан мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук абалын жөнгө салуучу Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган жөнгө салуу ченемдери

башкы, ал эми уюштуруучу ченемдер жөнгө салуучу ченемдерге көз каранды болуп саналат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертация издөнүүчүнүн жеке өзү аткарган илимий изилдөөсү болуп саналат, анын жүрүшүндө мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери, укуктук абалы жана алардын иштөөсүнүн көйгөйлөрү изилденет. Диссертант тарабынан диссертациянын темасы, анын объектиси жана предмети өз алдынча аныкталган, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери түзүлгөн, илимий жаңылыгы аныкталган жана диссертациянын коргоого коюлган жоболору чыгарылган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору автор тарабынан «Эгемендүү Кыргызстандын саясий-укуктук жана социалдык-экономикалык көйгөйлөрү» (Ош мамлекеттик юридикалык институту, Ош, 2009-ж.), «Казакстан Республикасынын жер казынасы жана жер казынасын пайдалануу жөнүндөгү мыйзамдын жаңылыктары: көйгөйлөр жана перспективалар» (Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети, Алматы, 2011), «Садыков окуулары» – 2011-жылдын 23-сентябры (Абай атындагы КазУПУ, Алматы, 2011-ж.), «Соттук-эксперттик ишмердүүлүктүн заманбап көйгөйлөрү» (Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э.А. Алиев атындагы Академиясы, Бишкек, 2012-ж.) аттуу эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары илимий басылмаларда, анын ичинде УАКтын тизмесинде сунушталган рецензияланган алдыңкы илимий журналдарда чагылдырылган жана ошондой эле автор тарабынан: «Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу. Укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун негизи» монографиясын даярдоодо пайдаланылган.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган тыянактар жана сунуштар Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин «конституциялык укук», «муниципалдык укук» дисциплиналарын окутуу үчүн окуу процессине киргизилген жана диссертант тарабынан жогоруда аталган курстар боюнча лекцияларды окууда жана практикалык сабактарды өткөрүүдө колдонулган.

Диссертациянын басылмаларда толук чагылдырылышы.

Диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары алтымыш тогуз илимий макалада жана бир монографияда баяндалган. Элүү макала Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунушталган басылмаларда жарыяланган. Жыйырма жети макала чет элдик илимий басылмаларда, алардын он жетиси РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарда жарыяланган. Эки макала Скопус индекстөө системасына кирген журналдарда жарыяланган. Он жети макала Кыргыз Республикасынын РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарында жарыяланган.

Диссертациянын мазмуну жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, беш баптан, 22 бөлүмдөн (бөлүмчөдөн), корутундудан, практикалык

сунуштардан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 355 бет. Колдонулган булактардын тизмеси 284 аталыштарды камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделет, анын илимий жактан иштелип чыгышынын даражасы көрсөтүлөт, максаты, милдеттери, объектиси жана изилдөө предмети аныкталат, диссертациянын темасынын ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы көрсөтүлөт, анын методологиялык, ченемдик, теориялык негиздери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси каралат, коргоого коюлган негизги жоболор түзүлөт, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы, диссертациянын түзүмү жана көлөмү жөнүндө маалымат берилет.

Биринчи баптын биринчи «Коллегиалдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери катары» бөлүмү төрт бөлүмдөн турат.

Биринчи баптын биринчи «Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый-теориялык көйгөйлөрү» бөлүмүндө алгачкы общиналык түзүлүштүн тушунда да мамлекеттүүлүк жок кезде коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдар болгондугу белгиленген. Алгачкы-жамааттык түзүлүштө, мамлекеттүүлүк жок кезде коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары болгон. Мамлекетке чейинки коомдогу коллегиялдуу орган коомдун бардык жашы жеткен мүчөлөрүнүн чогулушу, жеке башчылык органдар жыйын тарабынан шайланган уруу башчылар, аскер башчылары болгон. Мамлекеттин пайда болушу менен коомдук өз алдынча башкаруунун бул уруулук органдары ишмердүүлүктүн коллегиялдуу же болбосо жеке башчылык мүнөзүн сактап калуу менен акырындык менен мамлекеттик органдарга трансформацияланган. Мамлекет жана укук теориясында мамлекеттин пайда болушунун эки негизги жолу бар: батыш (европалык) жана чыгыш (азиялык өндүрүш ыкмасы). Батыш жолу менен мамлекеттер пайда болгондо – бул Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар чоң роль ойногон. Бул мамлекеттерде өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аркылуу ишке ашырылуучу өкүлчүлүктүү демократия биринчи жолу өнүккөн. Мыйзам чыгаруучу гана эмес, аткаруу жана сот органдары да коллегиялдуу болгон. Мамлекеттердин пайда болушунун чыгыш жолу боюнча менен коллегиялдуу органдардын мааниси маанисиз болуп калды же алар таптакыр иштебей калды, натыйжада чыгыш мамлекеттеринин абсолюттук көпчүлүгүндө чыгыш деспотиясы деп аталган саясий бийликти жүзөгө ашыруунун антидемократиялык, ырайымсыз каражаттарын жана ыкмаларын колдонгон жалгыз башкаруучунун башкаруусу өнүгө баштады. XIII-кылымдан мülктүк-өкүлчүлүк институттары түзүлүп, монархтын ыйгарым укуктары чектелип турганда, мülктүк-өкүлчүлүктүү монархия өнүгө баштаган. Англияда 1265-жылы

парламент, 1302-жылы Францияда Генералдык штаттар жана башка өлкөлөрдөгү ушул сыяктуу мекемелер түзүлгөн.

Мамлекеттердин түзүлүшүнөн тартып мамлекеттин механизми өнүккөн жана татаалдашкан, жаңы органдар пайда болгон, мурдагы органдар аткарган функцияларына ылайык өзүнчө мекемелерге бөлүнгөн. Коллегиялдуу жана бирдиктүү органдар жогоруда айтылгандай эволюциялык жана революциялык жол менен өнүккөн.

Мамлекеттик жана коомдук башкаруунун өнүгүшү менен катар бул институттар жөнүндөгү доктриналар да өнүккөн. Байыркы философтор жана юристтер Платон, Аристотель, Цицерон жана башкалардын өз эмгектеринде мамлекет жана анын формалары ой жүгүртүлгөн.

Революцияга чейинки россиялык изилдөөчүлөр М.М. Сперанский, Н.М. Коркунов, С. А. Котляревский, в. м. Гессен, ф. ф. Кокошкин мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин түздөн-түз изилдешкен эмес, укуктук мамлекет, өкүлчүлүктүү башкаруу, конституционализм, элдик суверенитет жөнүндө жалпы идеяларды карашкан.

Коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик мамлекеттик ишмерлер жана коом таануучулар изилдешкен. Ошентип, В. И. Ленин коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик башкарууну уюштуруунун эки түрү катары мүнөздөгөн [*В. И. Ленин Соч., т. 30, 285—289-б.*]. Мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптерин айкалыштыруу зарылдыгы жөнүндө В.И. Лениндин идеяларын ишке ашырууну советтик мамлекеттик ишмерлер (Н. С. Хрущев, Л. И. Брежнев) өздөрүнүн программалык документтеринде В.Д. Сорокин, Ю. Е. Шмелев, Ю. М. Козлов, И.П. Сафронова, И.Л. Давитнидзе, Е. В. Шорин сыяктуу ж.б. советтик окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөнүн объектиси болгон.

А. В.Минашкин, А. А. Кантаев, В. Н. Хорькова, О. А. Лакеев сыяктуу ж.б. постсоветтик россиялык окумуштуулар мамлекеттик бийлик органдарынын ишинде коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерин айкалыштырууну сунушташат.

Кыргызстандык жана Казакстандык окумуштуу-юристтердин илимий эмгектеринде укуктук мамлекетти, жарандык коомду, парламентаризмди, демократияны, жергиликтүү өз алдынча башкарууну калыптандыруу жана иштетүү, борбордон ажыратууну жүзөгө ашыруу, мыйзамдуулукту сактоо, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу ж. б. көйгөйлөрү каралган.

Европада коллегиялдуу органдардын өнүгүү тарыхы 2,5 миң жылдан ашуун убакытты камтыйт жана коллегиялдуу орган жана анын чечим кабыл алуусунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө окуулар ошого жараша өнүккөн. Жеке башкаруу дагы изилдөөнүн объектиси болгон. Батышта ал жактагы парламентаризмдин өнүгүшүнө байланыштуу коомдун бардык катмарларынын кызыкчылыктарын максималдуу түрдө эске алуу максатында бул коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын чечимдерин кабыл алуу тартибине

өзгөчө көңүл бурулган. Ошентип, алыскы чет өлкөлүк авторлор (Плутарх, Кенже Плиний, Кондорсе, К. Эрроу В. Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс ж. б.) коллегиялдуулук принцибин, атап айтканда, коллегиялдуу органда добуш берүү көйгөйлөрүн, жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышын антикалык мезгилден бери деталдуу карап келишет.

Биринчи баптын экинчи «Мамлекеттик органдардын түшүнүгү, белгилери жана классификациясы» бөлүмүндө автор мамлекеттин органын – өзүнө таандык компетенцияга ээ болгон, ага мүнөздүү функцияларды ишке ашыруучу жана механизмдин башка бөлүктөрү жана блоктору менен өз ара аракеттенип мамлекеттин жалпы функцияларын ишке ашыруучу мамлекеттин механизмдин түзүүчү бөлүгү катары аныктайт.

Мамлекеттик орган төмөнкү белгилерге ээ: 1) мамлекеттик механизмдин алгачкы элементи болуп саналат 2) мыйзамдын негизинде түзүлөт жана иштейт жана ченемдик укуктук актыларга ылайык өзүнүн компетенциясына ээ болот; 3) башка мамлекеттик органдар жана мекемелер менен өз ара аракеттенүүдө өз компетенциясын ишке ашырат, мамлекеттин милдеттерин жана функцияларын аткарат; 4) юридикалык жактын белгилерине, тиешелүүлүгүнө жараша обочолонгон мүлккө, башка материалдык базага жана финансылык каражаттарга ж.б.у.с. ээ; 5) башка юридикалык жактардан айырмаланып, мамлекеттин органы, мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууда, жалпыга милдеттүү укуктук актыларды чыгарууга укуктуу: ченемдик, колдонуу, чечмелөө; 6) белгилүү структурага ээ жана мамлекеттик кызматкерлерден турат; 7) мамлекеттин органы чечим чыгарууга укуктуу, б.а. чечүүчү болуп саналат, бирок анын түзүмдүк бөлүмдөрү катары чечими сунуш кылуучу кеңешүүчү-сунуштоочу органдары бар; 8) Мамлекеттик органдын мажбурлоого монополиялык укукка ээ болушу жогоруда аталган өзгөчөлүк менен байланышкан.

Мамлекеттик органдарды классификациялоо ар кандай негиздер боюнча жүргүзүлөт. Ошентип, бөлүнүү принцибине ылайык, алар мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот болуп бөлүнөт. Уюшулуу ыкмасы боюнча мамлекеттик органдар баштапкы жана туунду болуп бөлүнөт. Мамлекеттик органдардын компетенциясынын мүнөзү боюнча жалпы жана атайын компетенциядагылар болот. Иштешинин аймактык деңгээлине жараша мамлекеттик бийлик органдары жогорку жана жергиликтүү болуп бөлүнөт. Мамлекеттик бийлик органдарынын иштөө мөөнөтү боюнча туруктуу жана убактылуу болуп бөлүнөт. Башкаруунун тийиштүү жөнгө салуучу жана күч методдорун колдонуунун негизинде мамлекеттик органдар жөнгө салуучу жана күч органдарына бөлүнөт. Ишинин өзгөчөлүктөрү жана чечимдерди кабыл алуу тартиби боюнча мамлекеттин органдары коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болуп бөлүнөт [Перевалов В.Д. *Теория государства и права: учебник.* – М.: Высшее образование, 2008. -84-б.]. Мамлекеттик ишти жүзөгө ашыруу формасы боюнча мамлекеттин органдары өкүлчүлүктүү, аткаруучу-тескөөчү, сот, прокурордук жана башка контролдук-көзөмөлдөөчү органдарга бөлүнөт; ... ишмердүүлүктүн укуктук формалары боюнча – укук чыгаруучу, укук колдонуучу жана укук коргоочу болуп бөлүнөт [Перевалов

В.Д. Теория государства и права: учебник. – М.: Высшее образование, 2008.- 84-б.].

Коллегиялдуу органдардын айрым органдарга үстөмдүк кылуусу менен өлкөдө демократия өнүгүп, адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого шарттар түзүлөт, анткени коллегиялдык органда мыйзам бузууларга каршы туруу үчүн тоскоолдуктар түзүлөт, атап айтканда, коррупция менен күрөшүү мыйзам бузууларга каршы туруу үчүн шарттар түзүлөт.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмүндө «Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун укук принциптерине таасири» жалпы укуктук, тармактар аралык жана тармактык принциптерин жүзөгө ашыруу үчүн мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана бир башчылыктын артыкчылыктуу мааниси: мыйзамдуулуктун, адилеттүүлүктүн, юридикалык теңчиликтин, социалдык эркиндиктин, гумандуулуктун, демократиялуулуктун, мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилигинин, күнөө үчүн жоопкерчиликтин, сот өндүрүшүнүн атаандаштыгынын жана маалымдуулугунун, мүлктүк мамилелердеги теңчиликтин ж. б. негизделет.

В.К.Бабаев белгилегендей укук принциптеринин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана белгилүү принциптердин ырааттуулугу бар. Ошентип, Рим стоик философу Л.А. Сенека теңдик адилеттүүлүктүн башталышы деп айткан *[Высказывания известных людей о государстве, обществе и религии [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: http://ikatkov.info/Orwell_3.html – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*. Белгилүү немис юристи Радбрух формалдуу адилеттүүлүк принцибинин маанисин теңдик принциби аркылуу ачып берген. И. Зейме ошондой эле теңдик адилеттүүлүктүн ташы деп эсептеген жана алар чогуу эркиндиктин маңызын түзөт деп эсептейт. Б. Шоунун айтымында теңдик-бул коомдук түзүлүш үчүн, тартип, мыйзамдуулук, жакшы адеп-ахлак жана аларга чындап ылайыктуу адамдарды жогорку кызматтарга тандоо үчүн бирден-бир бекем негиз *[Афоризмы и высказывания писателей, философов, поэтов и выдающихся деятелей [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [http:// www. besoch. com/?p=viewapho&id=11](http://www.besoch.com/?p=viewapho&id=11) – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*.

Жогоруда аталган окумуштуулардын жана ойчулдардын көз караштарына ылайык теңдик принциби башка принциптерди ишке ашыруу үчүн негиз болуп саналат. Ошентип, төмөнкү иш-аракет алгоритмин курууга болот: коллегиялдуулук принциби → теңдик принциби → калган укук принциптери

Коллегиялдуу органдардын иш-аракеттери теңдик принцибине, ал эми бирдиктүү органдар теңсиздик принцибине негизделген. Диссертант коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өзгөчөлүктөрүн талдайт. Коллегиялык органдын белгилери төмөнкүлөр болуп саналат: 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызматтарын бирдей ээлөөгө, бирдей кызматтык

укуктарга ээ болушат жана ошого жараша бардык чечимдер органдын бүткүл курамы тарабынан коллегиялдуу түрдө кабыл алынат; 3) коллегиялдуу органдын жетекчиси бул органдын мүчөлөрүнүн ичинен анын мүчөлөрү тарабынан шайланса жана алар тарабынан ээлеген кызматынан бошотулушу мүмкүн. 4) коллегиялдуу органдын жетекчисинин уюштуруучулук-башкаруучулук мүнөздөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктары болот; жетектөөчү органдын ишин уюштуруу жана бул органдын мүчөлөрүнө жана бул коллегиялдуу органдын ишине тиешеси жок башка адамдарга карата мыйзамдарды колдонуу актыларын жекече кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн түзбөйт.

Көрүнүп тургандай, коллегиялдуу органдын түзүмү жана функциялары тең укуктуулук принцибине негизделген. Жеке башкаруучу мамлекеттик органдын мүнөздөмөлөрү, негизинен, жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экенин эске албаганда, жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы келет.

Коллегиялдык органда чечим кабыл алуунун тең укуктуулугу жана коллегиялдуу тартиби коомду гүлдөп-өнүгүүгө, мамлекетти бийликке алып баруучу ойлонулган, салмактуу жана адилет чечимдерди кабыл алуунун фактору болуп саналат. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу болгон жана болуп жаткан мамлекеттер материалдык жана руханий маданияты жогору өнүккөн өлкөлөр болгон жана болуп келгендигин адамзат тарыхы тастыктайт, мисалы, Байыркы Греция, Байыркы Рим, Батыш Европа өлкөлөрү азыркы мезгилден бери, АКШ, Канада, Япония, Австралия, Жаңы Зеландия, Израил ж.б.

Жеке башчылык принцибинин артыкчылыктары бар, мисалы, кызмат адамына иш-аракет эркиндиги берилет, ал оперативдүү чечимдерди кабыл алат, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн чыгармачылык менен ишке ашыра алат. Жеке башкаруунун терс жагы-коррупциянын өнүгүү мүмкүнчүлүгү: кызматтык ыйгарым укуктарды кыянаттык менен пайдалануу, ашыкча колдонуу жана башка кызматтык кылмыштарды жасоо жана жогоруда биз карап чыккан башкаруунун бул ыкмасынын эң жаман кесепеттери. Жеке башкаруу принцибинин оң жактарын ишке ашыруу үчүн бирдиктүү мамлекеттик органга же кызмат адамына коллегиялдуу органдын көзөмөлү жүргүзүлүшү керек.

Укук принциптерин кароого байланыштуу автор Кыргыз Республикасынын Конституциясынын ченемдерин талдаган. Негизги Мыйзамдын 1,2 бөлүмүндө: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери укуктук ченемдер уюштуруучу же ченем-принциптер болуп саналат. Кыргызстандын Конституциясынын калган 3,5 бөлүмдөрүндө: Президент, мыйзам чыгаруу бийлиги, аткаруу бийлиги, сот бийлиги, башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби, нормалары жөнгө салуучу болуп саналат. Аларда мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктары түздөн-түз көрсөтүлгөн. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1,2-

бөлүмдөрүнүн ченемдерин ишке ашыруу анын 3-5-бөлүмдөрүнүн ченемдерин ишке ашырууга, б.а. мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктарын тиешелүү ишке ашырууга жараша болот.

Биринчи баптын төртүнчү «Дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү механизмдери» бөлүмүндө Батыштын, Азиянын, Австралиянын жана Жаңы Зеландиянын укуктук мамлекеттеринде мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын өз ара жана калк менен өз ара аракеттенүүсүнүн механизмдери талдоого алынган. Бул механизмдер төмөнкүдөй схемада жалпыланган: эл өз өкүлдөрүн – депутаттарды коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга (парламентке, жергиликтүү кеңештерге, чогулуштарга) шайлайт, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарын түзөт жана көзөмөлдөйт (түз байланыш). Аткаруу жана сот органдары өз ишин жүзөгө ашыруу менен эл менен өз ара аракеттенишет жана ага белгилүү таасир көрсөтүшөт. Коом, аткаруу жана сот органдарынын ишин талдоо менен, алардын ишине баа берет жана коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга кайрылуу (кайтарым байланыш) аркылуу аларга карата өзүнүн мамилесин билдирет, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарына карата оң же терс мүнөздөгү санкцияларды колдонушу мүмкүн, же болбосо коом коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга кезектеги шайлоодо анын көз карашынан алгылыктуу саясий партияларды же айрым өкүлдөрдү тандайт – кийин аткаруу же сот органдарына татыктуу мамлекеттик кызматкерлерди шайлай турган же дайындай турган жана аларды көзөмөлдөй турган депутаттар. Натыйжалуу мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу үчүн түз жана кайтарым байланыштарды колдоо зарыл.

Бул механизмдин ишинин баштапкы звеносу катары элди караган мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүүсүнүн бул схемасын биз адилеттүү деп эсептейбиз, анткени мамлекеттин органдары элге кызмат кылышы, анын укуктарын камсыз кылышы жана коргошу керек, эл мамлекетке кызмат кылбашы керек. Азыркы жалпы социалдык мамлекеттин механизми ошол эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун жана коргоонун механизми болууга тийиш.

Экинчи бап «Мамлекеттик башкарууну ишке ашырууда коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын ролу, мааниси, аракеттенүү принциптери жана иштешинин көйгөйлөрү» беш бөлүмдөн турат.

Экинчи баптын биринчи «Коллегиялдык жана жеке башкаруучу органдардын иштешиндеги мамлекеттик башкаруу» бөлүмүндө диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөгө жана иштешине байланыштуу түзүлгөн коомдук мамилелер аныкталган.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча

башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөчү жана ишин жөнгө салуучу укуктук ченемдердин жыйындысы, ошондой эле ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун илимий концепциялары саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн усулдук базасын билүүнүн илимий усулдарынын комплекси түзгөн: диалектиканын классикалык ыкмалары: материалисттик диалектика, субъективдүү идеализм; жалпы ыкмалар: жалпылаштыруу, салыштыруу, байкоо, модельдештирүү; жалпы илимий ыкмалар: анализ, синтез, логикалык, индукция, дедукция, системалык, функционалдык; жеке илимий ыкмалар: тарыхый анализ, эмпирикалык, аксиологиялык, маданият таануу, социологиялык; атайын-юридикалык ыкмалар: салыштырма укуктук, формалдуу юридикалык.

Автор башкаруучу таасирлерди үч этаптан турган процесс катары аныктайт: максат коюу, уюштуруу жана жөнгө салуу.

Тиешелүү уюштуруу жана жөнгө салуу мүнөзү коюлган максатка жараша болот. Демек, мамлекеттик башкарууда мамлекеттик башкаруунун максаттарынын түзүлүшүнүн тууралыгына, тагыраагы аларды даярдоонун предметине өзгөчө көңүл буруу керек. Мамлекеттик башкаруунун максаттары стратегиялык, ыкчам жана тактикалык болуп бөлүнөт. Коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде бул максаттар төмөнкү органдарды түзүшү максатка ылайыктуу: коомдук турмуштун башкы жана маңызын билдирүүчү стратегиялык максаттар эл арасында калыптанышы жана өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан ишке ашырылышы үчүн кабыл алынышы керек. Оперативдүү жана тактикалык максаттар жеке башкаруучу аткаруу жана сот органдары, ошондой эле коллегиялдуу соттор тарабынан түзүлүүгө жана жетишилүүгө тийиш. Стратегиялык максаттар Конституцияда жана мыйзамдарда, оперативдүү жана тактикалык максаттар мыйзам алдындагы жана укук коргоо актыларында белгилениши керек.

Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу жеке башкаруу органдарына иш жүргүзүүгө эркиндик берилгенде, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлүндө болгондо пайда болушу мүмкүн. Ишмердүүлүктүн эркиндиги башкаруу процесстеринин ар бир катышуучусунун демилгесинин, чыгармачылыгынын жана өз алдынча аракетинин көрүнүшүн болжолдойт, бул эң жакшы чечимдерди тандоодо жана аларды ишке ашыруунун каражаттарын пайдаланууда эркиндиктин шарттарында гана мүмкүн болот. Өз кезегинде мындай эркиндик башкарууга жоопкерчиликти мамилесиз жана башкаруу процесстеринин бардык катышуучуларынын өз аракеттеринин социалдык кесепеттери үчүн конкреттүү жоопкерчилигисиз мүмкүн эмес. Эркиндик жана жоопкерчилик - бул бир тыйындын эки тарабы, алар бири-бирин толуктап жана бекемдеп, өз ара байланышта иштеп жана өнүгө алат [Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. –С. 405-406].

Коррупция биздин өлкөдө гана эмес, үчүнчү дүйнөнүн дээрлик бардык мамлекеттеринде курч көйгөйлөрдүн бири. Коррупция (латын тилинен

corruptio - сатып алуу) - саясий же мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү, кызмат адамдары тарабынан аларга ишенип берилген укуктарды жана ыйгарым укуктарды жеке баюу максатында пайдалануудан турган кылмыштуу ишмердүүлүк [Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. – М., 1998. –302-б]. Коррупция мамлекеттик бийликти туура эмес уюштуруунун, туура иерархиянын сакталбагандыгынын, алардын ортосунда ыйгарым укуктарды туура эмес бөлүштүрүүнүн, зарыл көзөмөлдүн жоктугунун кесепети.

Жеке башчы кызмат адамы же ошол жеке башкаруу органындагы кызмат адамы коллегиялдуу органдан айырмаланып бирөөдөн уруксат сурабайт, чечим добушка коюлбайт, ошондуктан жеке өзү чечим кабыл алат, ал эми экономикалык кризистин, жашоо деңгээлинин төмөндүгүнүн мезгилинде, балким, андай себептерсиз бул жеке кызмат адамы жеке кызыкчылыгы үчүн да чечим кабыл алышы мүмкүн. Коллегиялдык органда коррупциялык укук бузууларды жасоо үчүн тоскоолдук коюлат, анткени коллегиялдуу органдын мүчөлөрү бири-бирин көзөмөлдөп, макулдашуу жана добуш берүү жолу менен чечим кабыл алышат.

Экинчи баптын экинчи «Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугу жана легитимдүүлүгү» бөлүмүндө өлкөнүн калкынын кызыкчылыктарын билдирүүдө жана камсыз кылууда бардык башка мамлекеттик органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарына жетекчилик кылуу жана контролдоо - мамлекеттик башкаруунун рационалдуу ыкмасы экендиги негизделген. Мамлекеттик административдик таасирдин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоого башка мамлекеттик органдардын иштешине караганда көбүрөөк мүмкүнчүлүк берген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын иши. Коллегиялдуулук принцип катары гана эмес, ошондой эле башкаруу ишин уюштуруунун формасы катары мамлекеттик башкаруунун стилин рационализациялоонун резерви катары чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Чечим кабыл алууда же иш-аракетти аткарууда коллегиялдуулук ар кандай адамдардын ой-пикирлерин алардын жеке билими, тажрыйбасы, кызыкчылыктары, максаттары жана руханий баалуулуктары менен оптималдуу интеграциялоону карайт. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу жана легитимдүү мамлекеттик бийлик төмөнкү шарттарда мүмкүн: 1) мамлекеттин органдарынын компетенциясы алардын коомдогу арналышына ылайык келүүгө тийиш жана референдумда же коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар тарабынан бекитүү жолу менен эл тарабынан аныкталууга тийиш.; 2) Мамлекеттик жана муниципалдык органдар реалдуу максаттарды жана пландарды коюп, аларды өз убагында ишке ашырууга милдеттүү; 3) мамлекеттик бийлик борбордон ажыратылышы керек; 4) мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары өз ишинде демократиялык усулдарды пайдаланууга тийиш; 5) мамлекеттик бийлик органдарынын ички түзүмү жана алардын өз ара жана коом менен өз ара аракеттенүү тартиби калк үчүн татаал жана түшүнүктүү болбошу керек, анткени эл мамлекеттик башкарууга толук кандуу катышууга

тийиш; 6) Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларды финансылык, материалдык жана социалдык жактан камсыз кылуу тийиштүү деңгээлде жүзөгө ашырылууга тийиш; 7) мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жана алардын кызмат адамдарынын чечимдери жана аракеттери мыйзамдарга ылайык келүүгө тийиш; 8) мамлекеттик жана муниципалдык органдар адамдардын кызыкчылыктарын, керектөөлөрүн жана максаттарын ишке ашырууга тийиш; 9) мамлекеттик, коммерциялык же мыйзам менен корголуучу башка сырды камтыган маалыматтарды кошпогондо, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын иши жөнүндө жарандардын маалымдуулугу; 10) башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары өз ишмердүүлүгүндө моралдык талаптарды жетекчиликке алуулары керек; 11) Мамлекетте илимий-техникалык прогресс камсыз кылынууга тийиш.

Экинчи баптын үчүнчү «Мыйзамдуулук, укуктук тартип жана тартип мамлекеттик коллегиялдуу башкарууда» бөлүмүндө автор Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашыруу үчүн парламенттин компетенциясы менен анын мыйзамдарынын юридикалык күчүнүн ортосунда мындай логикалык байланыш керек деп эсептейт: күчтүү орган – күчтүү акт. Демек, мыйзамдар аларды ишке ашыруу үчүн тиешелүү юридикалык күчкө ээ болушу үчүн мыйзам чыгаруучу, коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган болгон Жогорку Кеңеш өлкөдө эң чоң контролдук ыйгарым укуктарга ээ болушу зарыл.

Коллегиялдык өкүлчүлүктүү башкаруу ошондой эле адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, укук бузууларга каршы натыйжалуу күрөшүү же жасалган укук бузуулар үчүн жазанын сөзсүз түрдө болушу, мыйзамдуулуктун максатка ылайыктуулук менен байланышы, маданияттуулугу сыяктуу мыйзамдуулуктун принциптерин ишке ашырууга көмөк көрсөтөт.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мыйзамдуулуктун социалдык-экономикалык, саясий, уюштуруучулук сыяктуу негизги кепилдиктерин камсыз кылат, алар идеологиялык, атайын-юридикалык ж.б. сыяктуу башка кепилдиктерди турмушка ашырууга көмөктөшөт.

Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүк башкаруу мыйзамдуулукту жана тартипти камсыз кылат жана тартиптин бардык түрлөрүн сактоонун кепилдиги болуп саналат. Бул башкаруу адилеттүүлүккө, гуманизмге, социалдык теңчиликке, рационализмге жана жоопкерчиликке негизделгендиктен коомдук турмушту толук кандуу жөнгө салуу болуп саналат.

Экинчи баптын төртүнчү «Коллегиялдуу жана жеке башкаруучу мамлекеттик башкаруунун, илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын өз ара катышы» бөлүмүндө өлкөнүн өнүгүүсү жеке башкаруудагы мамлекеттик башкаруунун тушунда да мүмкүн болоору, бирок бул башкаруунун алдында табигый, техникалык илимдер, техника жана технологиялар башкармалыгында өнүгүү шартында өлкөнү өнүктүрүү

мүмкүн экендиги белгиленет. Табигый, техникалык илимдердин жана техниканын өнүгүшү адам укуктарынын камсыз болушуна, жакшырышына жана жогорулашына алып келет. Адам укуктарынын ар кандай классификациялары берилген. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин булагы табият болуп саналат, ал укуктарды жана эркиндиктерди алуу жана өркүндөтүү табигый жана техникалык илимдер аркылуу ишке ашырылат. Белгилүү болгондой, укуктун табигый-укуктук теориясынын өкүлдөрү да адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин булагы табият деп эсептешкен *[Теория естественного права [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://www.grandars.ru/college/pravovedenie/teoriya-estestvennogo-prava.html> – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*. Ошентип, Вольтердин ою боюнча, табигый укук табият мыйзамдарынан келип чыгат *[Теория естественного права [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://www.grandars.ru/college/pravovedenie/teoriya-estestvennogo-prava.html> – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*.

Демек, адам укуктарын камсыз кылууда билимди жана илимди өнүктүрүү зарыл. Ошентип, Д. И. Писарев билим жана билим гана адамды эркин жана улуу кылат деп айткан *[Цитаты и афоризмы / Дмитрий Иванович Писарев [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://www.zitata.com/pisarev.shtml> – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*. Дени Дидро билим адамга кадыр-барк берет деп эсептеген ...*[Афоризмы Дени Дидро [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://www.orator.ru/didro.html> – аталышы экрандан. (Кайрылуу датасы: 1.02.2024)]*.

Адам укуктарын өнүктүрүү маселесин мыйзамдарды кабыл алуу менен гана чечүүгө болбойт. Даосизмге ылайык – Кытайдагы философиянын агымы мыйзамдардын көбөйүшү элдин жакырланышына алып келет. Укуктук идеализм (юрдикалык фетишизм) – коомдун турмушундагы укуктун ролун көбөйтүү деген түшүнүктү илимий жүгүртүүгө киргизген профессор Н.И. Матузов да ушундай эле пикирге токтолот. *[Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали // Правоведение. - 1994. - № 2. - С. 3 – 16.]*. Анын пикири боюнча, бардык социалдык көйгөйлөрдү мыйзамдар менен чечүү мүмкүн эмес, бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн башка факторлорду издөө керек. Учурда алар адам укуктары маселесин революциялардын, мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, куралдуу интервенциянын жардамы менен чечүүнү каалап жатышат, бирок аларды ишке ашыруу практикасы акыркы ондогон жылдардагы адам укуктарынын жакшырышына алып келген жок, тескерисинче, начарлашына алып келди мисалы Чыгыш жана Түштүк Европада, мурдагы СССРде, Иракта, Египетте, Ливияда, Афганистанда жана башка өлкөлөрдө.

Экинчи баптын бешинчи «Мамлекеттин формаларынын калыптанышына коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын таасири» бөлүмүндө башкаруу формасы боюнча мамлекеттер монархиялык жана республикалык болуп бөлүнөрү көрсөтүлгөн. Бул эки негизги форма да

өз кезегинде түрчөлөргө бөлүнөт. Бул классификация, биздин оюбузча, башкаруунун эки принцибинин биринин үстөмдүгүнүн негизинде жүргүзүлөт: коллегиялдуулук жеке башкаруу. Жогоруда аталган принциптердин ар биринин үстөмдүгүнө жараша башкаруунун бардык формаларын эки топко бөлөбүз.

1. Коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык республикасы, Рим республикасы, феодалдык доордогу шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик-демократиялык республика, аралаш республика.

2. Жеке башчылык принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы чыгыш монархиясы, байыркы рим монархиясы, алгачкы феодалдык монархия, феодалдык бытырандылык доорундагы монархия, мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

Автор мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү мамлекеттик бийликти борбордон ажыратууга алып келет жана тескерисинче, жеке башкаруучу органдардын үстөмдүгү анын борбордошуусуна шарт түзөт деген тыянакка келет.

Борбордон ажыратууда жергиликтүү мамлекеттик органдар төмөнкүчө түзүлөт: өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер) эл тарабынан шайланат. Өз алдынча же анын катышуусу менен аткаруу органы түзүлгөн аткаруу органынын же жергиликтүү администрациянын башчысы администрациялык-аймактык бирдиктин калкы же жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган (кеңеш) тарабынан шайланат. Автордун пикири боюнча борбордон ажыратылган мамлекеттин шартында администрациялык-аймактык бирдиктин аткаруу органынын башчысынын кызмат ордун ээлөөнүн эң мыкты ыкмасы болуп аны жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган тарабынан шайлоо саналат. Жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын шайлоо менен жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аларды реалдуу жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу-бул аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо.

Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан мамлекеттин борбордук органдарынын кийлигишүүсүз жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоодо бийликтин ыйгарым укуктарынын бөлүгү борбордон жер-жерлерге өткөрүлүп берилет. Ошентип, өлкө боюнча саясий бийлик тең бөлүштүрүлүп, мамлекеттик төңкөрүштөрдү, элдик көтөрүлүштөрдү, революцияларды болтурбоочу борбордук мамлекеттик бийликке карата толкундануу байкалбайт.

Мыйзамдарда жана ошого жараша КМШнын айрым өлкөлөрүндө, анын ичинде Россияда жана Кыргызстанда окуу жана илимий адабияттарда мурда Совет мамлекетинин тушунда мамлекеттик органдар болуп келген жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары азыр мамлекеттик орган

катары таанылбай калды. Чындыгында аткарган функциялары боюнча мамлекеттик органдарды толук камтыган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына карата мындай мамилеге биз да макул эмеспиз.

СССРде, мурда айтылгандай, бардык деңгээлдеги советтер мамлекеттик бийликтин органдары болуп эсептелген. Казакстанда мурдагы кеңештер азыр маслихаттар жергиликтүү өз алдынча башкарууну аткарат жана мамлекеттик орган катары таанылат. Мамлекеттик органдар, биздин пикирибиз боюнча, бийлик органдары болуп эсептелет, кызмат адамдары калк тарабынан шайланат же жогору турган органдар тарабынан дайындалат жана ченемдик укуктук актыларды же укук колдонуу актыларын чыгарат жана ар кандай түрдө мамлекеттик башкаруу менен алектенет жана ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларын колдонушат. Жогоруда аталган аныктаманын негизинде Кыргызстанда жогоруда аталган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктук статусу мамлекеттик органдардын статусуна толук ылайык келет.

В.Е. Чиркин борборлоштуруу даражасы боюнча унитардык мамлекеттер борборлоштурулган, борбордон ажыратылган жана салыштырмалуу борбордон ажыратылган деп бөлүнөт деп эсептейт. Федеративдик мамлекеттер борбордон ажыратылган деп таанылат, анткени алардын түзүүчү субъектилеринин өздөрүнүн мыйзам чыгаруу, аткаруу жана азыраак сот органдары бар. Үчүнчү дүйнө өлкөлөрүндө же борборлоштурулган федерациялар бар, аларда жергиликтүү бийлик органдары менен катар борбордон дайындалган жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизги багыттарын аныктоочу кызмат адамдары бар, же федерациялар субъекттердин аткаруу органдарынын башчылары жергиликтүү калк тарабынан шайланат. Конфедерацияларга токтолсок, автор мамлекеттерди ассоциацияларга жана конфедерацияларга бириктирген негизги фактор бул өлкөлөрдүн мамлекеттик башкаруусунда коллегиялдуу органдардын басымдуулук кылышы экенин белгилейт.

Автор саясий режимдин мүнөзүнө коллегиялдуу же жеке башкаруучу органдардын үстөмдүгү таасир этет деп ырастайт. Ошентип, коллегиялдуу органдардын жеке башкаруучу органдарга үстөмдүк кылуусу менен демократиялык режим байкалат жана тескерисинче, жеке башкаруунун артыкчылыктуулугу менен коллегиялдуу органдардын үстүнөн башкаруудан антидемократиялык режим жүзөгө ашырылат.

Автор тарабынан демократиялык режимдин маңызы жана анын түз жана өкүлчүлүктүү формасы каралат.

Жеке башкаруу принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Бул режимдердин негизги өзгөчөлүгү бир инсандын – башкаруучу таптын, саясий партиянын, белгилүү социалдык топтун же калктын башка бөлүгүнүн өкүлүнүн саясий үстөмдүгү болуп саналат.

Үчүнчү бап «Парламентаризмди, мыйзамдуулукту жана жарандык коомду өнүктүрүү үчүн коллегиялдуу мамлекеттик органдардын мааниси» үч бөлүмдөн турат.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүмү «Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу-парламентаризмдин негизи». Парламентаризм түшүнүгүнө ар кандай аныктамалар берилген. Парламент жогорку коллегиялдуу, өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруучу орган катары ар кандай аталышта дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө бар, бирок анын болушу гана өлкөдө парламентаризм бар дегенди билдирбейт. Парламентаризм мамлекеттик түзүлүш катары коллегиялдуу мамлекеттик башкаруусу бар өлкөдө гана мүмкүн болот, мында мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылат жана бардык мамлекеттик органдардын арасында парламент үстөмдүк кылуучу абалды ээлейт жана мында олуттуу ыйгарым укуктарга ээ болуу менен өлкөнүн президентин жана аткаруу бийлигин көзөмөлдөйт. Парламентаризмдин төмөнкү принциптери каралат: парламенттин башка мамлекеттик органдардын ортосундагы үстөмдүгү, ыйгарым укуктардын бөлүнүшү, мыйзамдын үстөмдүгү, өкмөттүн парламент алдындагы жоопкерчилиги.

Үчүнчү баптын экинчи «Укуктук мамлекеттин аракеттенишинде мамлекеттин коллегиялдуу органдарынын ролу жана мааниси» бөлүмүндө автор тарабынан коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун жана укуктук мамлекеттин катышы, ошондой эле укуктук мамлекеттин принциптери каралат.

Укуктук мамлекет жөнүндөгү окуунун өбөлгөлөрү катары мыйзамдын кол тийбестиги жана үстөмдүгү, анын кудайлык жана адилеттүү мазмуну, мыйзамдын укукка ылайык келүүсүнүн зарылдыгы жөнүндөгү идеяларды кароого болот [*Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА: М., 1998. 98-б.*]. Мындай ойлорду байыркы ойчулдар айтышкан. Ошентип, полис иштеринде мыйзамдардын үстөмдүгүнүн принципалдуу маанисин Байыркы Грециянын «жети акылмандарынын» көбү негизги басым менен баса белгилешкен. Биант, Хилон, Питтак, Солон жана башка байыркы грек даанышмандарына ою боюнча мыйзамдарды сактоо, өнүккөн полистин олуттуу белгиси болуп саналат. Ошентип, Биант жарандар тирандан корккондой эле мыйзамдан корккон жерди эң жакшы мамлекеттик түзүлүш деп эсептеген.

Укуктук мамлекет жөнүндөгү идеяларды жаңы доордун окумуштуулары андан ары өнүктүрүшкөн. Иерингдин көз караштарына ылайык, мамлекеттик бийлик укуктун чегинде жүзөгө ашырылган коомдо гана укуктук мамлекет боло алат. К.Ясперс укуктук мамлекетти мыйзамдарга негизделген эркиндик бар мамлекет катары көрүп, тууроого татыктуу саясий эркиндиктердин классикалык түрү Англияда 700 жыл мурун пайда болгон деп ырастаган [*Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. 215-б.*]. Коомдук өнүгүүнүн таптык теориясынын негиздөөчүсү К. Маркс дагы мындай деп ырастаган: «Эркиндик-мамлекетти коомдун үстүндө турган органдан

бүтүндөй ошол коомго баш ийген органга айландыруу» [Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 17. С. – 26.]. Б. Спинозанын айтымында, демократиялык мамлекетте мыйзамдар адамдын чыныгы укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылат. Дж.Локк менен Джефферсондун ырастоосу боюнча, мамлекет адамдын табигый жана ажырагыс укуктарын коргоо үчүн түзүлгөн. Джефферсон сыяктуу элдик суверенитеттин жактоочулары болгон Дидронун ою боюнча, мамлекеттик бийлик эгемендүү элдин эркине негизделиши керек. Канттын укуктук концепциясына ылайык, укуктук мамлекетте негизги субъект адам, инсан болуп саналат.

Бул бөлүмдө ошондой эле Конституциянын укуктук туруктуулугу, инсандын жана мамлекеттин өз ара жоопкерчилиги сыяктуу укуктук мамлекеттин принциптери каралган.

Үчүнчү баптын үчүнчү «Коллегиялык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун болушунун шарты катары» бөлүмүндө коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун болушунун атрибуту жана негизи болуп санала тургандыгы негизделген. Аристотель жаран кеңешке жана сотко катышкан адам деп айткан. Аристотелдин сөздөрүнөн жарандык коом үчүн коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу эң ылайыктуу деген тыянак чыгарууга болот, мында жарандардын өлкөнү башкарууга толук кандуу катышуусу, анын ичинде сот адилеттигин ишке ашырууга катышуу үчүн бардык шарттар түзүлөт. Ошентип, элдик суверенитет жарандык коомдун ажырагыс элементи болуп саналат.

Коллегиялык мамлекеттик башкаруу элдин социалдык-экономикалык, маданий, руханий кызыкчылыктарын ишке ашырууга көмөктөшөт жана ошону менен коомдун үзгүлтүксүз өнүгүшүн камсыз кылат. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жүргүзүлүп жаткан өлкөлөрдө жарандык коом өнүгө баштаган.

В.Д. Перевалов жарандык коом татаал структураланган плюралисттик система деп эсептейт. Плюрализм коомдук системанын түзүлүшүн жана иштешин мүнөздөөчү өзгөчөлүк катары анын бардык чөйрөлөрүндө: экономикалык – бул менчиктин ар түрдүүлүгү (жеке, акционердик, кооперативдик, коомдук жана мамлекеттик); социалдык жана саясий – жеке адам өзүн көрсөтө жана коргой ала турган коомдук түзүлүштөрдүн кеңири жана өнүккөн тармагынын болушу; руханий – дүйнө таанымдык эркиндикти камсыз кылуу, идеологиялык себептер боюнча басмырлоону четтетүү, ар кандай диндерге карама-каршы көз караштарга сабырдуулук менен мамиле кылууда көрүнөт [Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА · М, 1998. - 91-92-б].

Аристотель, Гегель, В.Д. Перевалов, Г.В. Атаманчук, Н.И. Матузов сыяктуу философтордун жана окумуштуулардын жарандык коомдун түзүлүшү боюнча пикирлери мисал келтирилет.

Төртүнчү бап «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары» беш бөлүмдөн турат.

Төртүнчү баптын биринчи бөлүмүндө «Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы катары» бөлүмүндө автор Жогорку Кеңештин укуктук статусун талдайт жана ал коллегиялдуу органдын бардык беш белгисине ылайык келерин белгилейт.

1. Жогорку Кеңеш 5 жылдык мөөнөткө шайланган 90 депутаттан турат, бир шайлоо округунда пропорционалдык система боюнча 54 депутат жана бир мандаттуу шайлоо округдарында мажоритардык система боюнча 36 депутат шайланат (Кыргызской Республикасынын Конституциясынын 76-беренесинин 2-пункту).

2. Жогорку Кеңештин депутаттары Кыргызстандын эли тарабынан түз жана жалпы шайлоонун негизинде шайланат жана бирдей расмий укуктарга ээ жана добуш берүү аркылуу бир добуштан чечим кабыл алышат.

3. Жогорку Кеңештин Төрагасы жашыруун добуш берүү менен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен шайланат. Жогорку Кеңештин Төрагасы Жогорку Кеңешке отчет берет жана Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Жогорку Кеңештин чечими боюнча кайра чакыртып алынышы мүмкүн (81-б 3-п).

4. Жогорку Кеңештин Төрагасы парламенттин ишин уюштуруу боюнча бийгарым укуктарды гана жүзөгө ашырат.

5. Жогорку Кеңеш жергиликтүү кеңештерди түзбөйт жана административдик-аймактык бирдиктерде өзүнүн бир дагы аймактык бөлүнүштөрүн түзбөйт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 44-беренесинин 2-абзацына ылайык, мамлекеттик бийликти Жогорку Кеңеш жана Президент көрсөтөт жана камсыздайт. Демек, Жогорку Кеңеш менен Президент өкүлчүлүктүү орган болуп саналат. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 76-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык, Жогорку Кеңеш эң жогорку өкүлчүлүктүү орган болуп жарыяланган, бирок бул саясий-укуктук чындыкка дал келбейт. Ага байланыштуу диссертант практикалык сунуштарында Кыргызстандын Конституциясынын 76-беренесинин 1-бөлүгүн оңдоону сунуштайт.

Төртүнчү баптын экинчи «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети аткаруу коллегиялдуу орган» бөлүмүндө юридикалык адабиятта өкмөт коллегиялдуу орган деген пикирлер кеңири тараган. Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетине коллегиялдык органдын белгилери мүнөздүү. В.А. Четверниндин пикири боюнча коллегиялдуу мамлекеттик органдын башчысы, эгерде ал өзү жетектеген коллегиялдуу органдын компетенциясынын чегинде гана эмес, өз алдынча компетенцияга ээ болсо, бир эле учурда жеке башкаруучу орган катары да чыга алат. Мисалы, өкмөттүн төрагасы өкмөттү — коллегиялдуу органды түзүүдө өз алдынча компетенцияга ээ болушу мүмкүн [*Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов. Под общ. ред. академика РАН, доктора*

юрид. наук, проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. –291-б].

Төртүнчү баптын үчүнчү «Кыргыз Республикасындагы коллегиялдуу сот органдары» бөлүмүндө Жогорку соттун, Конституциялык соттун, областтык соттордун жана сот арачыларынын коллегияларынын укуктук статусу алардын статусунун коллегиялдык органдын белгилерине ылайык келүүсү каралат. Автор алгач Кыргыз Республикасынын Жогорку жана областтык сотторунун укуктук абалын талдап, алардагы коллегиялдуу органдын бардык 5 белгисин аныктайт. Кыргыз Республикасынын Жогорку, областтык сотторунун негизги функциясы үч судьядан турган соттук курам тарабынан ишке ашырылуучу сот адилеттигин жүзөгө ашыруу болуп саналат. Бул соттук курамдар жогоруда аталган соттордун түзүмдүк бөлүмдөрү болуп саналышат жана ишмердүүлүгүнүн мүнөзү боюнча коллегиялдуу болуп саналышат, коллегиялдуу органдын белгилерин билдиришет. Диссертант Жогорку соттун жана экинчи инстанциядагы соттордун соттук курамдарында коллегиялдуу органдын 4 белгисин аныктайт. Төрагалык кылуучуну аныктоо бөлүгүндөгү үчүнчү белги гана коллегиялдуу органга ылайык келбейт. Жогорку соттун пленуму Жогорку соттун ишинин түзүмдүк формаларынын бири катары коллегиялдуу органдын бардык 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Конституциялык сот коллегиялдуу органдын 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Автор Кыргызстандагы конституциялык юстиция органынын өнүгүү тарыхын карайт. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине «сот арачыларынын катышуусу менен сотто иштерди кароонун өзгөчөлүктөрү» деген 45-глава киргизилгендигине байланыштуу диссертант ошондой эле сот арачыларынын коллегиясынын курамын, түзүмүн жана укуктук статусун талдаган жана бул орган коллегиялдуу органдын бардык белгилерине ээ экендигин белгилеген.

Төртүнчү баптын төртүнчү «Кыргызстандагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу орган катары» бөлүмүндө автор шайлоо комиссияларынын укуктук статусун алардын статусунун коллегиялдуу органдын белгилерине ылайыктуулугун талдайт.

Коллегиялдуу органдын биринчи белгисине ылайык Борбордук шайлоо комиссиясынын курамы беш жылдык мөөнөткө түзүлөт жана он эки мүчөдөн турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүн: курамынын жарымын Кыргыз Республикасынын Президентинин сунуштамасы боюнча, курамынын жарымын өз демилгеси боюнча менен шайлайт [Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциясы, - «Эркин Тоо» – 2021-жыл, 5-май - №59].

Аймактык шайлоо комиссиясы саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана тиешелүү аймактык шайлоо комиссиясынын резервинде турган адамдардан он бирден кем эмес мүчөдөн турган курамда Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлөт. Участкалык шайлоо комиссиясы саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана тиешелүү участкалык шайлоо комиссиясынын резервинен жетиден кем эмес мүчөдөн турган курамда аймактык шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлөт.

Экинчи белги боюнча бардык шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү бирдей ыйгарым укуктарга ээ, алар «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 10-беренесинде жана «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 22-беренесинин 9-пунктунда жазылган.

Үчүнчү белгиге ылайык Борбордук шайлоо комиссиясынын биринчи жыйналышында Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасына жана анын эки орун басарына шайлоо өткөрүлөт. Төраганын кызмат ордуна талапкерлер Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт. Добуш берүүгө катышкан Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн добуштарынын жарымынан көбүн алган талапкер Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы болуп шайланды деп эсептелет. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасынын орун басарлары Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт жана Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн каралган тартипте шайланат. Аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын төрагасы жана катчысы Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн белгиленген тартипте шайланат.

Төртүнчү белгиге ылайык Борбордук, аймактык жана участкалык шайлоо комиссияларынын төрагалары алар жетектеген органдарды жетектөө боюнча ыйгарым укуктарга гана ээ.

Шайлоо комиссияларында бешинчи белги жок, анткени жогору турган шайлоо комиссиясы төмөн турган белгини түзөт, бирок төрт белги болгондугуна байланыштуу Кыргызстандагы шайлоо комиссияларын коллегиялдуу органдар деп таанууга болот.

Төртүнчү баптын бешинчи «Жергиликтүү кеңештер Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары» бөлүмүндө жергиликтүү кеңештердин укуктук статусу каралат. Кыргызстандагы жергиликтүү кеңештер жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу органдары болуп саналат жана алардын укуктук статусу коллегиялдуу органдын бардык беш белгисине туура келет.

1. «Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 31-беренесине ылайык Жергиликтүү кеңештердин сандык курамы Бишкек жана Ош шаарларынын кеңештерин кошпогондо, тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин калкынын санын эске алуу менен белгиленет: 1) Бишкек, Ош шаарларынын кеңештери - 45 депутат; 2) шаардык жана айылдык кеңештер (статистикалык маалыматтарга ылайык шайлоо жүргүзүлүп жаткан жылдын 1-январына карата абал боюнча административдик-аймактык бирдиктин калкынын саны боюнча): 6000ге чейин - 11 депутат; 6001ден 20000ге чейин - 21 депутат; 20001ден тартып жана андан ашык - 31 депутат; 3) райондук кеңештер: 100000 чейин - 20дан

30га чейинки депутат; 100001ден 200000ге чейин - 30дан 45ке чейинки депутат; 200001ден тартып жана андан ашык - 45тен 60ка чейинки депутат.

2. Жергиликтүү кеңештер жалпыга бирдей тең жана түз шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен шайлануучу депутаттардан турат. Жергиликтүү кеңештердин депутаттары бирдей кызматтык укуктарга ээ.

3. Жогоруда аталган Мыйзамдын 40-беренесинин 1-пунктуна ылайык Жергиликтүү кеңештин төрагасы тиешелүү жергиликтүү кеңештин сессиясында кеңештин депутаттарынын ичинен жашыруун добуш менен жергиликтүү кеңештин ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө шайланат.

Жогоруда аталган Мыйзамдын 4-пунктуна ылайык жергиликтүү кеңештин төрагасы өзүнүн милдеттерин аткарбаган же талаптагыдай аткарбаган учурда, жергиликтүү кеңештин депутаттарынын үчтөн биринин демилгеси боюнча депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экиден кем эмесинин добуштары менен ээлеген кызмат ордуна мөөнөтүнөн мурда бошотулушу мүмкүн.

4. Жергиликтүү кеңештердин төрагалары жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ.

5. Жергиликтүү кеңештер администрациялык-аймактык бирдиктерде төмөн турган кеңештерди түзбөйт.

Бешинчи бап «Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жеке башкаруу органдары» беш бөлүмдөн турат.

Бешинчи баптын биринчи «Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердүүлүгүнүн жеке башкаруучулук принциби» бөлүмүндө автор Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук абалын талдап, бул институттун иштөөсүндөгү ата мекендик жана чет өлкөлүк тажрыйбаны салыштырат. Кыргызстандын Президенти дүйнөнүн башка өлкөлөрүндөгүдөй эле мамлекеттин жеке башкаруучу органы болуп саналат. Автор Президенттин аткаруу бийлиги чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарын карайт. Диссертант Кыргызстанда коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну өнүктүрүүнү жана Германия жана Италия сыяктуу парламенттик республикалардын алдыңкы тажрыйбасын, атап айтканда мамлекет башчысын шайлоо ыкмасын жана Президенттин актыларынын контрасигнатурасын кабыл алууну сунуштайт. Салыштырма-укуктук талдоо жүргүзүү менен ал Кыргызстандын, АКШнын жана Франциянын президенттерине импичмент жарыялоонун жол-жоболорун да карайт.

Бешинчи баптын экинчи «Аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусу» бөлүмүндө мамлекеттик бийликтин аткаруу органдарынын ыйгарым укуктарынын жеке башчылык маңызы аныкталат. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 3-бөлүмүнүн 3-главасына ылайык *[Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциясы. - "Эркин Тоо". – 2021-жыл, 5-май, - №59]* Кыргыз Республикасында бийликтин аткаруу бутагына Президент, Министрлер кабинети, ага караштуу министрликтер, административдик ведомстволор, мамлекеттик комитеттер,

мамлекет башчысынын облустардагы өкүлчүлүктөрү жана райондордогу мамлекеттик администрациялар кирет.

Министрликтер, администрациялык ведомстволор, президенттин облустардагы өкүлчүлүктөрү, райондук мамлекеттик администрациялар да жеке башкаруу органдары болуп саналат. Жогоруда аталган аткаруу органдарында коллегиялар-консультациялык-кеңеш берүүчү органдар иштейт, алардын чечимдери сунуштама мүнөзүндө болот жана жогоруда аталган органдар тарабынан тиешелүү актыларды кабыл алуу жолу менен ишке ашырылышы мүмкүн.

Бешинчи баптын үчүнчү «Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруу органы катары» бөлүмүндө автор бул соттордун ишмердигинин укуктук негиздерин изилдейт. «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» [2021-жылдын 15-ноябрдагы № 134 Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамы] Мыйзамдын 32-беренесинин 1-пунктунун 1-пунктчасына ылайык, биринчи инстанциядагы соттор райондук, административдик соттор, шаардагы райондук, шаардык соттор болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин 4-бөлүгүнүн 3-пунктуна ылайык жергиликтүү соттордун судьялары сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу боюнча Президент тарабынан биринчи жолу 5 жылдык мөөнөткө, андан кийин курактык чегине жеткенге чейин дайындалат.

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 34-беренесине ылайык, райондордо жана шаарларда жергиликтүү соттордун курамына алардын жетекчилери жана мүчөлөрү - судьялар кирет. Сот арачыларынын катышуусу менен судья караган иштерди кошпогондо, иштер бир судья тарабынан каралат.

Жогоруда аталган Мыйзамдын 37-беренесине ылайык биринчи инстанциядагы соттун судьясы төмөнкүдөй ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат:

- 1) сот иштерин жана материалдарды карайт;
- 2) соттун төрагасынын тапшырмасы боюнча, ошондой эле ушул конституциялык Мыйзамда каралган учурларда төрагалык кылуучунун милдеттерин аткарат;
- 3) сот практикасын изилдейт жана жалпылайт, сот статистикасын талдайт;
- 4) сот өндүрүшүндө турган иштер жана материалдар боюнча арыздарды жана даттанууларды кошпогондо, жарандардын сунуштарын, арыздарын жана даттанууларын карайт;
- 5) зарыл учурларда жекече аныктоо менен министрликтердин, мамлекеттик комитеттердин, администрациялык ведомстволордун, ошондой эле менчигинин түрүнө карабастан ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жетекчилеринин, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдарынын

көңүлүн сот ишин кароонун жүрүшүндө белгиленген мыйзамды бузуу фактыларына, укук бузууну же кылмышты жасоого түрткү берген себептерге жана шарттарга бурат, алар жекече аныктаманын көчүрмөсүн алган күндөн тартып бир айлык мөөнөттө алар тарабынан көрүлгөн чаралар жөнүндө билдирүүгө милдеттүү;

б) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Ошентип, биринчи инстанциядагы соттун ыйгарым укуктарын бир гана судья ишке ашырат, ага кеңири ыйгарым укуктар берилген. Бул ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу көзөмөлдөнүүгө тийиш болгон белгилүү бир иш-аракет эркиндигинин болушун билдирет. Судьянын иши тараптардын даттанууларын берүү же прокурордун судьянын өкүмүнө карата жогору турган сотко сунуштоосу, Судьялар кеңешинин Тартип комиссиясы тарабынан судьяларга карата тартиптик жаза чараларын колдонуу жана башка чаралар аркылуу көзөмөлдөнөт.

Бешинчи баптын төртүнчү «Мамлекеттик башка жеке башкаруу органдары» бөлүмүндө автор Кыргыз Республикасынын прокуратурасынын, Улуттук банкынын, Эсеп палатасынын жана Омбудсменинин (Акыйкатчынын) укуктук абалына талдоо жүргүзөт.

Прокуратура төмөн турган прокурорлордун жогору турган прокурорго жана Башкы прокурорго баш ийүүсү менен органдардын жана мекемелердин бирдиктүү борборлоштурулган системасын болжолдогон жеке башкаруу принцибинин негизинде иштейт. Прокурорлордун баш ийүүсү төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) жогору турган прокурорлордун кесиптик ишинин маселелери боюнча жазма буйруктарды прокуратуранын төмөн турган кызматкерлери аткарууга милдеттүү; 2) төмөн турган прокурорлор жогору турган прокурорлордун алдында өздөрүнүн кызматтык милдеттеринин аткарылышы үчүн башчылардын алдында жоопкерчилик тартышат; 3) жогору турган прокурордук кызматкерлер төмөн турган прокурорлордун ишине даттанууларды карайт; 4) жогору турган прокурорлор төмөн турган прокурордук чара көрүү актыларын чыгарууга контролду жүзөгө ашырат.

«Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 57 - беренесине ылайык Кыргызстандын банкынын жогорку башкаруу органы болуп анын Башкармасы-Улуттук банктын ишинин негизги багыттарын аныктаган жана ага жетекчиликти жүзөгө ашырган коллегиялдуу орган саналат. Бирок, банк Башкармасынын укуктук статусун жана коллегиялдуу органдын белгилерин салыштыруу бул түзүмдүк бөлүм таптакыр коллегиялдуу орган эмес экенин көрсөтүп турат. Ошентип, коллегиялдуу органдын беш белгисинин ичинен Кыргызстан Банкынын башкармасынын укуктук статусуна бирөө гана туура келет: Кыргызстан Башкармасы 7 мүчөдөн турат. Жогоруда айтылгандардын негизинде Кыргыз Банкынын иши коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин айкалышынын негизинде, бирок акыркысы үстөмдүк кылган учурда жүзөгө ашырылат деген тыянакка келүүгө болот.

Эсептөө палатасынын, анын Кеңешинин, Аппаратынын жана аймактык

бөлүмдөрүнүн укуктук статусун талдоо бул мамлекеттик орган коллегиялдуу болуп саналбайт, анткени анын төрагасынын түзүмү, түзүү ыкмасы, иштөө тартиби жана ыйгарым укуктары коллегиялдуу органдын көпчүлүк белгилерине ылайык келбейт деп бекитүүгө мүмкүндүк берет.

Беш белгинин экөө гана-тогуз аудитордон турган Эсептөө палатасынын курамы жана алардын Жогорку Кеңеш тарабынан шайланышынын окшоштугу коллегиялдуу органдын белгилерине ылайык келет. Ошентип, Эсептөө палатасы жеке башкаруу органы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) бардык параметрлер боюнча жеке башкаруучу орган болуп саналат.

Бешинчи баптын бешинчи «Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын укуктук абалы жана ыйгарым укуктары» бөлүмүн белгилей кетсек, 1990-1991-жылдары Кыргызстанда мамлекеттик бийликтин жогорку жана жергиликтүү органдарын трансформациялоого багытталган реформалар жүргүзүлгөн.

Мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарын реформалоонун максаты жергиликтүү өз алдынча башкарууну административдик-аймактык бирдиктерде уюштуруу болгон. 1991-жылы 19-апрелде, «Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» Мыйзам кабыл алынган *[Кыргыз Республикасынын Мыйзамдары. – Бишкек, 1992.,386-б]*. Ошол мезгилден тартып Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо кезеги башталды. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 7-беренесинин 1-пунктуна ылайык 1993-жылдан тартып жергиликтүү өз алдынча башкаруу мамлекеттик бийликтен бөлүнгөн.

Шаарлардын мэриялары жана айыл өкмөттөрү жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органдары болуп саналат. Өзүнүн функцияларын аткаруу үчүн шаардык мэрияга 14 ыйгарым укук берилген, мэрияны жалгыз кызмат адамы катары жетектеген шаардын мэри 16 ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат. Айыл өкмөтү 10 ыйгарым укуктарды, айыл өкмөт башчысы 11 ыйгарым укуктарды ишке ашырат. Шаарлардын мэриялары жана айыл өкмөттөрү жеке башкаруучу органдар болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде автор төмөнкү **тыянактарды** жасаган.

1. Революцияга чейинки россиялык изилдөөчүлөр Н.М. Коркунов, С.А. Котляревский, В.М. Гессен, Ф.Ф. Кокошкин мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин түздөн-түз изилдешкен эмес, алар советтик мамлекеттик ишмерлерден жана окумуштуулардан (В. И. Ленин, Н. С. Хрущев, В. Д. Сорокин, Ю. Е. Шмелев, Ю. М. Козлов ж. б.) айырмаланып, мамлекеттик механизмдеги мыйзам чыгаруучу өкүлчүлүктүү органдын маанилүү ролун бул принциптердин маңызын чечмелеп, аларды мамлекеттик башкарууда айкалыштырууну сунушташкан. КМШ өлкөлөрүндөгү постсоветтик окумуштуулар (А.В. Минашкин, А.А. Хантуев, О.А. Лакаев ж.б.) бул принциптерди советтик изилдөөчүлөрдүн рухунда карашат. Байыркы мезгилден тартып Европада

жана Түндүк Америкада азыркы мезгилден тартып мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук принциби кеңири колдонулгандыгына байланыштуу бул континенттердин философтору жана окумуштуулары (Плутарх, Кичи Плиний, Кондорсе, Кондорсе, К. Эрроу В. Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс ж.б.) байыркы мезгилден бери коллегиялдуулук принцибин, атап айтканда, коллегиялдуу органдагы добуш берүү көйгөйлөрүн, жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышын деталдуу жана ар тараптуу карап чыгышты. Жеке башчылык принциби да изилдөөнүн объектиси болгон.

2. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик органдарды адистештирүү жана ошого жараша дифференциялоо байыркы дүйнөдө мамлекет пайда болгон учурдан тартып акырындык менен жүргүзүлгөн. Мамлекеттик органдардын мындай адистешүүсү жана дифференциациясы мамлекеттин функцияларын ишке ашыруунун укуктук формаларын билдирген. Жогоруда аталган адистешкендигине карабастан, жеке башкаруунун негизинде башкарылуучу монархиянын шарттарында мамлекеттин бардык органдары монархтын эркине баш ийишкен. XVII- XVIII-кылымдардан баштап, Батыш Европада жана Түндүк Америкада парламентаризмдин орношу болуп, мамлекеттик органдардын жогоруда аталган обочолонушу «бийликти бөлүштүрүү» деген башка аталышка тактап айтканда, калктын кеңири катмарынын эркин ишке ашыруу жана башка мүнөзгө ээ болот. Ошентип, мамлекеттик органдардын дифференциациясын же ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүнү эки өңүттөн түшүнүүгө болот: 1) ыйгарым укуктарды адистештирүү үчүн бөлүштүрүү; 2) коомдун кызыкчылыктарын билдирүү үчүн ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү.

3. Абсолюттук монархияда монарх бийлик жана суверенитеттин булагы болуп саналат. Эгерде биз мамлекеттин механизмине абсолюттук монархты киргизсек, анда эмне үчүн демократиялык, укуктук мамлекеттин алдындагы элди, мисалы, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды, президентти, сотторду мамлекеттин механизмине шайлаган АКШны кошпойбуз. Адамзаттын тарыхында калкы улуттук чогулуш — мамлекеттик орган формасында мамлекеттик бийликти ишке ашырууга түздөн-түз катышкан жана катышып жаткан мамлекеттер болгон жана азыр да болуп жатат. Ошентип, байыркы грек шаарларынын жашы жеткен калкы элдик чогулушту - мыйзамдарды кабыл алган жана башка мамлекеттик органдарды түзгөн базалык органды түзгөн. Учурда Швейцарияда элдик жыйын мамлекеттик бийликтин институту катары иш алып барат. А. В. Кочерга эл Швейцариядагы мамлекеттик механизмдин бир бөлүгү экенин тан алат. Алсак, Швейцария Конфедерациясынын мамлекеттик механизмде мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууда 3 институт — эл, өкүлчүлүктүү органдар жана аткаруу органдары өз ара аракеттенишет. Ошол эле учурда эл мыйзам чыгаруунун жогорку демократиялык формасы - референдумда же элдик чогулушта (ландсгемейнде) түздөн — түз эркин билдирүү аркылуу-конституциялык ченемдерди, өкүлчүлүктүү органды — мыйзамдарды чыгаруу аркылуу маанилүү, ал эми өкмөт — мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу аркылуу анча маанилүү эмес чечимдерди чыгаруу

менен маанилүү жана акыркы мамлекеттик-бийлик чечимдерин кабыл алат. Уюштуруу бийлигин ишке ашырууда элдин көз карандысыздыгы адамдын негизги табигый укуктары менен гана чектелет [Кочерга А.В. *Прямое волеизъявление народа как основа конституционного строя в Швейцарской Конфедерации: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.02 / Кочерга Андрей Викторович; [Место защиты: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ]. - Москва, 2008. - 191 с.: ил. РГБ ОД, 61 09-12/187]. Ошентип, элдин мамлекеттик бийликти ишке ашыруу маселесинде башка мамлекеттик органдарга элдин бийлигине кол салууга жол бербөө керек. Эл жалпы мамлекеттик механизмдин негизги бөлүгү катары таанылышы керек. Элдин мамлекеттик бийликтин булагы жана суверенитет катары таанылышы жана ошол бийликти коом тарабынан жүзөгө ашырылышы элдик суверенитетти жүзөгө ашырууну билдирет.*

4. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу жеке башкаруучу орган тарабынан иш эркиндиги берилген, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлү астында болушу мүмкүн. Батыштын өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүндө жана кээ бир Азия жана Океаниянын Япония, Израиль, Австралия, Жаңы Зеландия сыяктуу өлкөлөрдө коллегиялдуу өкүлчүлүктүү (парламенттер, жергиликтүү кеңештер) жана жеке башкаруучу аткаруу органдарынын (өкмөттөр, жергиликтүү аткаруу органдары ж. б.) өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу колдонушат, мында экинчиси эркиндик берет, бирок биринчи органдардын көзөмөлү астында. Мамлекеттик органдардын эркиндиктин жана жоопкерчиликтиң негизинде өз ара аракеттенүүсү жогору турган жана төмөн турган, текшерүүчү, көзөмөлдөөчү жана контролдо турган жеке башкаруучу органдардын ортосунда да жүзөгө ашырылат, бирок бул өз ара аракеттенүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракеттенүүсү сыяктуу натыйжалуу эмес. Өз ара аракеттенүүчү эки жеке башкаруу органы менен көзөмөл өз ара аракеттенүүчү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракетиндей катуу болбойт.

Мамлекеттик башкарууну өнүктүрүү көбүнчө эркиндик жана жоопкерчилик мамилелерин бекитүү маселесин чечүүнүн сапаты менен шартталган. Чындыгында, ойлонулган жана эффективдүү башкаруу башкаруу процесстеринин ар бир катышуучусунун демилгесинин, чыгармачылыгынын жана өз алдынча аракетинин көрүнүшүн болжолдойт, бул чечимдин оптималдуу варианттарын тандоодо жана аларды ишке ашыруунун каражаттарын колдонууда эркиндиктин шарттарында гана мүмкүн болот. Өз кезегинде мындай эркиндик башкарууга жоопкерчиликти мамилесиз жана башкаруу процесстеринин бардык катышуучуларынын өз аракетинин социалдык кесепеттери үчүн конкреттүү жоопкерчилигисиз мүмкүн эмес. Эркиндик жана жоопкерчилик бири-бирин толуктап жана бекемдеп, өз ара байланышта жашап жана өнүгө алат, ошол эле учурда эркиндик так аныкталган чектерде камсыздалышы керек. Биздин пикирибиз боюнча бул категорияларды айкалыштыруу укуктук, саясий жана адеп-ахлактык бузууларды жасоого күнөөлүү кызмат адамдарын жана органдарды

жоопкерчиликке тартууга жөндөмдүү мамлекеттик органдардын көзөмөлү болгондо гана мүмкүн. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын бардык башка мамлекеттик органдарга мындай көзөмөлү көзөмөлдөнүүчү органдардын натыйжалуу ишине гана өбөлгө түзбөстөн, коомдо жана мамлекетте укуктун бардык принциптерин: социалдык эркиндикти, адилеттүүлүктү, демократияны, гуманизмди, тең укуктуулукту, юридикалык укуктардын жана милдеттердин биримдигин, күнөө үчүн жоопкерчиликти, мыйзамдуулукту ж.б. ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Укуктук, демократиялык мамлекеттин, жарандык коомдун иштешине көмөктөшүүчү жогоруда аталган көзөмөл дагы коомдогу жана мамлекеттеги коррупция сыяктуу терс социалдык көрүнүштөрдү кыскартууга өбөлгө түзөт

5. Демократиялык укуктук мамлекетте мамлекеттик башкаруу төмөнкү схема боюнча ишке ашырылат: эл коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды (парламент, жергиликтүү кеңештер) шайлайт, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарын түзөт жана көзөмөлдөйт (түз байланыш). Аткаруу жана сот органдары өз ишин жүзөгө ашыруу менен эл менен өз ара аракеттенип, ага белгилүү таасир көрсөтүшөт. Коом аткаруу жана сот органдарынын ишин талдап, алардын ишине баа берет жана аларга карата өз мамилесин коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга (кайрылууга) билдирет, алар өз кезегинде аларга, же кийинки шайлоолордо коомго оң же терс мүнөздөгү санкцияларды колдоно алышат, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар анын көз карашы боюнча алгылыктуу саясий партияларды же айрым өкүлдөрдү - депутаттарды тандап алышат, алар андан кийин аткаруу же сот органдарына татыктуу мамлекеттик кызматчыларды шайлайт же дайындайт жана аларды текшерет. Түз жана кайтарым байланыштар коомдун үзгүлтүксүз рационалдуу жашоосун символдоштуруп, тегерек кыймылды жаратат. Мындай тегерек кыймыл табиятка мүнөздүү экенин белгилей кетүү керек. Аткаруу жана сот органдарынын мындай жоопкерчилиги алардын натыйжалуу жана эл үчүн жагымдуу иштешине, ошого жараша адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылууга жана коргоого көмөктөшөт. Бул механизмдин ишинин баштапкы звеносу катары элди караган мамлекеттин жана адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыздоонун жана коргоонун бул схемасын биз адилеттүү деп эсептейбиз, анткени эл мамлекетке кызмат кылуусу эмес, мамлекеттин органдары элге кызмат кылышы, анын укуктарын камсыз кылышы жана коргошу керек.

6. Башка бардык мамлекеттик органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарынын өлкөнүн калкынын таламдарын билдирүүгө жана камсыз кылууга жетекчилик кылуусу жана контролдоосу мамлекеттик башкаруунун рационалдуу жана эффективдүү жолу болуп саналат. Мамлекеттик административдик таасирдин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоого башка мамлекеттик органдардын иштешине караганда көбүрөөк мүмкүнчүлүк берген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын ишмердүүлүгү.

Калктын ар кандай кызыкчылыктарын билдирген жана анын алдында жоопкерчиликтүү, коомдун жана мамлекеттин турмушунун реалдуу

шарттарын эске алган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда иштерди коллегиялдуу талкуулоодо эң керектүү жана туура чечимдер кабыл алынат. Мамлекетте жеке башчылык органдар үстөмдүк кылганда алар тарабынан эл үчүн тиешеси жок жана рационалдуу эмес чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу мүмкүн. Максат коюу, уюштуруу жана жөнгө салуу башкаруу таасиринин элементтери катары жөнгө салуу жеке башкаруу ишке ашырылган мамлекеттерде жеке кызмат адамдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул кызмат адамдары субъективдүү, өзүм билемдик менен чечим кабыл алышат жана көпчүлүк учурда калктын пикири менен эсептешпейт.

Мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү максатында ага дайыма мониторинг жүргүзүү зарыл. Мамлекеттик башкарууга мониторинг жүргүзүүнү, баа берүүнү жана талдоону жүзөгө ашырууга коллегиялдуу органдардын мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишин текшерүүсүнө жана көзөмөлдөөсүнө жана тиешелүү түрдө алардын отчет берүү тутумуна көмөк көрсөтүлөт.

7. Өкүлчүлүктүү башкарууда, коллегиялдуу башкарууда, өкмөттүк бийлик шайлоодон кийин мезгил-мезгили менен алмашып турушу мүмкүн. Калктын суроо-талаптарын аткарган саясий партия же партиялар, депутаттар жана башка кызмат адамдары бийликте калып, коомдун үмүтүн актай албаган жогоруда аталган субъектилер бийликтен кетет. Ошентип, жогоруда аталган башкарууда коомдун муктаждыктарына жооп берүүчү жана аларды ишке ашыруучу макулдашылган механизм түзүлөт. Мындай шарттарда шайланган мамлекеттик бийлик жана ошого жараша анын иш-аракеттери жана чечимдери мыйзамдуу болуп саналат. Башкаруучу бийликти эл колдойт. Мамлекеттик бийликтин алмашуусу демократиялык режимдин белгилеринин бири болуп саналат.

8. Мамлекетте мыйзамдуулукту колдоо үчүн парламенттин компетенциясы менен анын мыйзамдарынын юридикалык күчүнүн ортосундагы логикалык байланышты ишке ашыруу зарыл. Демек, мыйзамдардын жогорку юридикалык күчү болушу керек аларды ишке ашыруу үчүн Жогорку Кеңеш – мыйзам чыгаруучу, коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган өлкөдөгү эң чоң ыйгарым укуктарга ээ болушу зарыл. Бул Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б.а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын жана мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнүн Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине, б. а. мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт. Парламент аткаруу жана сот бийлигин көзөмөлдөө жана бул бийлик бутактары мыйзамдарды бузган учурда, ошол бийлик бутактарынын кызмат адамдарын түздөн-түз же айрым органдар аркылуу жоопкерчиликке тартуу жана баарынан мурда кызматтан бошотуу үчүн үстөмдүк кылуучу ыйгарым укуктарга муктаж. Эгерде кайсы бир орган парламентке караганда көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ болсо, анда бул органдын актылары парламенттин актыларына караганда күчтүүрөөк болот жана бул орган гипотетикалык түрдө мыйзамдарды бузушу мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга да көмөк көрсөтөт. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоого жана камсыз кылууга жооптуу жана милдеттүү. Бул милдет аткаруу жана сот органдарына салыштырмалуу ыйгарым укуктарда басымдуулук кылган учурда күчөтүлөт.

Парламентаризм шартында парламент бардык коомдун заманбап талаптарына жооп берген, сапаттуу, юридикалык техниканын бардык каражаттарын, эрежелерин жана ыкмаларын эске алуу менен кабыл алынган, адилеттүү жана рационалдуу мыйзамдарды кабыл алат, бул максатка ылайыктуулук шылтоосу менен мыйзамды айланып өтүүгө тыюу салууну билдирет.

Коллегиялдык өкүлчүлүк башкаруу материалдык жана рухий маданияттын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Кеңештер өкүлчүлүктүү органдар катары руханий маданияттын адеп-ахлак, укук, дин, дүйнө тааным, идеология, искусство, илим ж.б.у.с. илимдин өнүгүшүнө колдоо көрсөтүү материалдык маданияттын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коллегиялдык өкүлчүлүктүү башкаруу биринчиден, эффективдүү алдын алуу, экинчиден, кылмыштуулук менен натыйжалуу күрөшүүнүн шарты болуп саналат.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мамлекеттик коллегиялдуу органдардын бийлик мамилелеринде мамлекеттик жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгүн билдирет жана ошол эле учурда бүткүл мамлекеттин деңгээлинде элдин өз алдынча башкаруусу болуп саналат. Бул жерде мыйзамдуулук эң катаал болушу мүмкүн, анткени, элдин каалоосу боюнча кабыл алынган мыйзам өзү тарабынан бузулушу мүмкүн эмес.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мыйзамдуулуктун социалдык-экономикалык, саясий, уюштуруучулук сыяктуу негизги кепилдиктерин камсыз кылат, алар идеологиялык, атайын-юридикалык ж. б. сыяктуу башка кепилдиктерди турмушка ашырууга көмөктөшөт.

Бул жерде ошондой эле коомдук ченемдердин сакталышын көзөмөлдөө аркылуу коомдук тартипти сактоо ишинде коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын маанилүү ролу жөнүндө сөз кылуу керек. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу дисциплиналардын бардык түрлөрүн колдоо үчүн кепилдик болуп саналат.

9. Коллегиялык органдардагы мамлекеттик же муниципалдык кызматкерлер бири-бирин көзөмөлдөп, кылмыштарга жана адеп-ахлаксыз аракеттерге жол бербейт. Жеке башкаруучу органда жеке башчы кызмат адамы чечим кабыл алат жана ошого жараша бул органдагы анын кол алдындагылар ага көзөмөлдүк кылбайт. Ал гипотетикалык түрдө кылмыштарды да, адеп-ахлаксыз иштерди да жасай алат. Дал ушул бир башкаруучу органдарда коррупциянын өнүгүшүнө шарт түзүлөт. Адеп-ахлакка негизделген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын иштөө принциби

жана анын өкүлчүлүк милдеттери адептүүлүккө негизделген мамлекеттик башкарууга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар коомдогу адеп-ахлакты сактоого мүмкүндүк берген бөлүштүрүү функциясын ишке ашыруу үчүн жакшы жабдылган. Ошентип, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу элдик башкаруу катары коомдо адеп-ахлакты, тилектештикти жана кызматташтыкты бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

10. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда саясий элитанын саясий амбицияларын канааттандыруу негиздүү, мында бийлик дайыма алмашып турат жана ошону менен мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, элдик көтөрүлүштөрдүн жана революциялардын алдын алуу үчүн шарттар түзүлөт. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда, жогоруда айтылгандай, децентралдаштыруу болуп, борбордук мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоосу түшүнүлөт. Мындай учурда борбордон келген бийликтин бир бөлүгү жер-жерлерге өтүп, бүткүл өлкө боюнча саясий бийлик бир калыпта бөлүштүрүлүп, борбордук мамлекеттик бийликке карата толкундануу байкалбайт, бул жогоруда айтылган кесепеттерге жол бербейт. Борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик бийликтин ортосундагы токтотуучу жана каршы салмактуулук системасын бир түрү болуп саналат. Мындай башкарууда саясий элитанын жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу, ошондой эле аткаруу органдарында иштөө жана өздөрүнүн уюштуруучулук, кесиптик жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын жана жергиликтүү калктын сотуна коюу менен ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү бар. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда бул кызмат адамдары Жогорку мамлекеттик кызматтарга гана талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт. Коллегиялдык башкаруунун алдында рационалдуу жана натыйжалуу экономикалык жана социалдык саясатты жүргүзүү калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшөт, бул мамлекеттик жана коомдук системанын туруктуулугуна да алып келет керексиз митингдерге, пикеттерге, баш ийбөөчүлүккө, элдик көтөрүлүшкө жол бербейт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча диссертант төмөнкү практикалык сунуштарды негиздейт.

1. Илимий-техникалык прогресс коомдун жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө ийгиликтүү мамлекеттик саясаттын жана мамлекеттик башкаруунун негизин түзүүгө тийиш. Мамлекеттик кызматчылар өзүнүн кызматтык ишинде ушул принципти жетекчиликке алууга тийиш.

2. Мамлекеттүүлүктү чыңдоо, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, экономиканы өнүктүрүү максатында “Илим

жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине ушул беренени төмөнкүдөй мазмунда: "табигый-техникалык илимдерди жана илимий-техникалык ишти өнүктүрүүнү колдоо" 8-пункт менен толуктоо жана "Билим берүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 8-беренесинин 4-бөлүгүндө ушул бөлүккө төмөнкүдөй мазмунда: «илимди жана илимий-техникалык ишти өнүктүрүү үчүн негиздерди даярдоо» 16-1-пункт менен толуктоо түрүндөгү өзгөртүү киргизүү негизделет.

3. Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө», “Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу, “Инновациялык иш жөнүндө» мыйзамдарын ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин, Билим берүү жана илим министрлигинин билим берүү уюмдарында табигый-техникалык дисциплиналарды окутууну усулдук камсыздоону жакшыртууга, кесиптик-техникалык окуу жайларында кадрларды даярдоо үчүн жетишпей жаткан адистиктерди киргизүүгө, мамлекеттик билим берүү стандарттарын өзгөртүүгө жана толуктоого, илимди каржылоону көбөйтүүгө, коомдун илимий-техникалык потенциалын жогорулатууга багытталган тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталат.

4. «Инновациялык иш жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине өнөр жайдын айрым тармактарын өнүктүрүү, колдонмо илимди өнүктүрө турган жана тиешелүү түрдө өлкөдө илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалдарды тарта турган чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу сунушталат.

5. Формалдуу, табигый жана техникалык илимдердин көз карашынан адам укуктарына көз караш адам укуктарын изилдөө жана өнүктүрүү үчүн өзгөчө мотивацияны түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

Диссертациянын негизги жоболору автордун төмөнкү эмгектеринде жарыяланган:

1. Татенов, М.Б. Коллегиальное государственное управление. Основа правового государства и гражданского общества [Текст] / М.Б. Татенов. – Монография. – LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken, Deutschland / Германия. - 2013 г. – 348 с.

2. Татенов, М.Б. Жогорку Кенеш как высший представительный и коллегиальный орган Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. – 2011. - Выпуск 5. – С. 142-146.

3. Татенов, М.Б. Проблемы функционирования исполнительных органов местного самоуправления как единоначальных органов [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. – 2011. - Серия юридическая. – №5 Специальный выпуск. – С. 88-91.

4. Татенов, М.Б. Принципы парламентаризма как государственного коллегиального управления [Текст] / М.Б. Татенов // Материалы международной научно-теоретической конференции “Садыковские чтения” – 23 сентября 2011 года. – Алматы: Издательство “Ұлагат” КазНПУ имени Абая, 2011. - С. 103-106.
5. Татенов, М.Б. Регулятивные и учредительные нормы в Конституции Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызской государственной юридической академии.- 2011. - №3. - С. 155-160.
6. Татенов, М.Б. Местная государственная администрация как единоначальный орган государства [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызской государственной юридической академии.- 2011. - №3. - С. 149-154.10.
7. Татенов, М.Б. Некоторые проблемы реализации законов в свете компетенции Жогорку Кенеша Кыргызской Республики как высшего представительного и коллегиального органа [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. - 2011. – Серия юридическая. № 4 (60). – С. 48-52.
8. Татенов, М.Б. Принципы правового государства в свете государственного коллегиального, представительного управления [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А. – 2012. - Выпуск №1. – С. 171-175.
9. Татенов, М.Б. Правительство Кыргызской Республики коллегиальный или единоначальный орган государственной власти? [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А. – 2012. -Выпуск №2. - С. 178-182.
10. Татенов, М.Б. Коллегиальное государственное управление как основа правового государства [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета.- 2012. - Т. 12. - №12. – С. 62-65.
11. Татенов, М.Б. Местные кенешы как муниципальные коллегиальные органы [Текст] / М.Б. Татенов // Известия Чуйского университета. - 2012. - №5. – С. 70 – 73.
12. Татенов, М.Б. Единоначалие как принцип деятельности министерства [Текст] / М.Б. Татенов // Известия Чуйского университета.- 2012. - №5. - С. 67- 70.
13. Татенов, М.Б. Соотношение форм правления и коллегиального, единоначального управления [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. – 2012. - Выпуск 4.- С. 226 – 230.
14. Татенов, М.Б. Единоначальный принцип деятельности Президента Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. - 2012. – № 2. –С. 19-23.
15. Татенов, М.Б. Влияние коллегиальных и единоначальных органов государства на форму политического режима [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А. - 2012. -Выпуск №3. - С. 164-168.

16. Татенов, М.Б. Суды первой инстанции в Кыргызской Республике как единоначальные органы [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А.- 2012. - Выпуск №3. - С. 212 -217.

17. Татенов, М.Б. Верховный суд и суды второй инстанции Кыргызской Республики как коллегиальные органы [Текст] / М.Б. Татенов // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. - 2012. – №3. – С. 132 - 137.

18. Татенов, М.Б. Соотношение государственного коллегиального управления и народного суверенитета [Текст] / М.Б. Татенов // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. - 2012. – №3. – С. 11 - 14.

19. Татенов, М.Б. Коллегиальный принцип деятельности присяжных заседателей [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. - 2012. - №4 (64). – С. 62-67.

20. Татенов, М.Б. Соотношение парламентаризма и функционирования органа конституционного контроля [Текст] / М.Б. Татенов // Политика и право. - 2012. - №2. – С. 182-186.

21. Татенов, М.Б. Понятие, признаки и классификация государственных органов [Текст] / М.Б. Татенов // Наука и новые технологии.- 2012. – № 3. - С. 253-257.

22. Татенов, М.Б. Коллегиальное и единоначальное государственное управление и формы государственного устройства [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник университета имени Д.А. Кунаева. - 2012. –№ 3 (44). - С. 15-21.

23. Татенов, М.Б. Коллегиальное и единоначальное государственное управление и механизм государства [Текст] / М.Б. Татенов // Известия вузов.- 2012. – № 3. - С. 220-224.

24. Татенов, М.Б. Омбудсмен (Акыйкатчы) Кыргызской Республики как единоначальный государственный орган в Кыргызстане [Текст] / М.Б. Татенов // Фемида. Республиканский юридический научно-практический журнал. – Алматы. - 2012. – № 7 (199).– С. 32-36.

25. Татенов, М.Б. Коллегиальное государственное управление как основа для существования гражданского общества [Текст] / М.Б. Татенов // Политика и право. - 2012.- №2. – С. 177-181.

26. Татенов, М.Б. Прокуратура Кыргызской Республики как единоначальный орган [Текст] / М.Б. Татенов // Фемида. Республиканский юридический научно-практический журнал. - Алматы. – 2012. – № 12 (204). - С. 28-30.

27. Татенов, М.Б. Государственное управление в свете функционирования коллегиальных и единоначальных органов [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А. - 2012. - Выпуск 4. Часть 1. - С.182 – 189.

28. Татенов, М.Б. Принцип единоначалия в деятельности Счетной палаты Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник

Академии МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Алиева Э.А. - 2012. – Выпуск 4. Часть 1. – С. 227 – 231.

29. Татенов, М.Б. Рациональность и легитимность государственного коллегиального представительного управления [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызской государственной юридической академии. - 2012. - №1. - С. 80 - 87.

30. Татенов, М.Б. Законность, правопорядок и дисциплина в свете государственного коллегиального управления [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. - 2012. - №3(63).- С. 39-43.

31. Татенов, М.Б. Избирательные комиссии в Кыргызской Республике как коллегиальные органы [Текст] / М.Б. Татенов // Право и политика. - 2012.- № 3. – С. 95 – 99.

32. Татенов, М.Б. Концепции о принципах коллегиальности и единоначалия в государственном управлении [Текст] / М.Б. Татенов // Право и политика. - 2012.- № 3. – С. 99 - 103.

33. Татенов, М.Б. Принципы единоначалия и коллегиальности в деятельности Национального банка Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. - 2013.- Выпуск 1. - С. 219-223.

34. Татенов, М.Б. Механизмы взаимодействия высших органов государственной власти в некоторых странах мира [Текст] / М.Б. Татенов // Держава і право: Юридичні і політичні науки. – Київ. - 2013. – Вип.60. – С. 97-106.

35. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Органы внутренних дел как единоначальные органы [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2013. № 11. С. 28-31.

36. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Основа государственной политики [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2013. № 11. С. 31-35.

37. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Законность как одно из условий развития экономики [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2015. № 13. С. 70-76.

38. Татенов, М.Б., Джоробеков, З.М. Роль триады элементов коллегиального государственного управления и системы сдержек и противовесов в функционировании правового, демократического государства [Текст] / М.Б. Татенов, З.М. Джоробеков // Научный журнал «Молодой ученый». — Казань. - 2016. — №4. — С. 544-546.

39. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Развитие промышленности и науки при коллегиальном государственном управлении [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Ceteris Paribus. 2016. № 3. С. 50-54.

40. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. История человечества – история труда [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Символ науки: международный научный журнал. Уфа. - 2016. № 8-2 (20). С. 107-110.

41. Татенов, М.Б. Некоторые проблемы выборов глав муниципальных образований [Текст] / М.Б. Татенов // Журнал научных и прикладных исследований. 2016. № 12 (47). С. 109-111.
42. Татенов, М.Б. Обеспечение законности при коллегиальном государственном управлении [Текст] / М.Б. Татенов // Журнал научных и прикладных исследований. 2016. № 12 (47). С. 106-108.
43. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. К вопросу о создании, обеспечении и охране (защите) прав человека [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош сборник научных статей. Москва, 2016. С. 147-152.
44. Татенов, М.Б. Источник коррупции и пути его искоренения [Текст] / М.Б. Татенов // Экономика, социология и право. М. - 2016. № 11. С. 146-148.
45. Татенов, М.Б., Джоробекова, А.М. Философские категории закона и закономерности в сравнительном государствоведении [Текст] / М.Б. Татенов, А.М. Джоробекова // Молодой ученый. Казань. -2016. № 4 (108). С. 548-551.
46. Татенов, М.Б. Проблемы функционирования коллегиальных и единоличных органов публичной власти в Кыргызской Республике [Текст] / М.Б. Татенов // Высшая школа. Уфа. -2016. № 4. С. 8-10.
47. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Историко-теоретические проблемы развития коллегиальных и единоначальных органов государства [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2016. № 12. С. 131-133.
48. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Иерархия наук и права человека [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Ceteris Paribus. М. - 2016. № 3. С. 54-60.
49. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Отображение коллегиального и единоначального государственного управления в декартовой системе координат в пространстве [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2017. № 16. С. 116-120.
50. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Решение вопросов государственного строительства: сущность и особенности правовой природы [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. № 12. С. 66-70.
51. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б. Соотношение материального и процессуального права [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2018. № 1 (17). С. 88-93.
52. Tatenov Marat, Venera Sabirova, Baktygul Abdymomunova, Kristina Boriskina, Ilhom Davidov, Taalay Dzhanibekov, Abdykalyi Kybyraev, Rustam Mamazakirov, Nurbek Matkarimov, Taalay Turdiev, Mahabat Tatenova. Supply Chain Financing for Supporting the Children with Special Needs: Problem-Solving Strategies [Текст] // International Journal of Supply Chain Management. - Vol. 7, No. 4, August 2018. – P. 370 – 376.

53. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б., Артыкбаева, Ч.М. Соотношение формы правления и законности [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова, Ч.М. Артыкбаева // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2020. № 2 (22). С. 97-101.

54. Татенов, М.Б., Татенова, М.Б., Артыкбаева, Ч.М. Корреляция формы правления и научно-технического, производственного потенциала страны [Текст] / М.Б. Татенов, М.Б. Татенова, Ч.М. Артыкбаева // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2020. № 2 (22). С. 93-97.

55. Татенов, М.Б., Каипов, Н.Т., Кубатбеков, С. К., Нажиев, Ш. О., Татенова, М.Б. Некоторые проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане [Текст] / М.Б. Татенов, Н.Т. Каипов, С.К. Кубатбеков, Ш.О. Нажиев, М.Б. Татенова // Актуальные научные исследования в современном мире. Переяслав-Хмельницкий. - 2021. № 3-3 (71). С. 50-53.

56. Tatenov Marat, Ulukbek Iusupov, Nurlan Altynbaev, Tursunkul Atantaev, Nurbek Arziev, Nurbek Tabaldiev, Avtandil Arabaev, Gulsara Kuldysheva, Zhypargul Abdullaeva. Formation of Environmental Legislation in the Early Years of Soviet Period [Текст] // Open Journal of Social Sciences, 2021, 9, 352-358.

57. Татенов, М.Б., Абдурахманов, А.А., Бекназаров, Н.Х., Уметалиев, Б.Д., Сагынбек уулу Б., Чолпонкулов, Ш.А. Государственное содействие развитию науки и научно-технологическим достижениям как обязанность государства в новой Конституции Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов, А.А. Абдурахманов, Н.Х. Бекназаров, Б.Д. Уметалиев, Б. Сагынбек уулу, Ш.А. Чолпонкулов // Актуальные научные исследования в современном мире. Переяслав-Хмельницкий. - Выпуск 10 (78) ч. 7 Октябрь 2021. - С. 116-120.

58. Tatenov M., Tabaldiev N., Nurbaev E., Zhumabayeva A., Toktorova Zh., Abrakhmanova G., Kuldysheva G., Abdullaeva Zh. Legal Basis for Licensing and Permitting Activities of Internal Affair Bodies in the Kyrgyz Republic (Soviet and Present Period) [Текст] // Open Journal of Social Sciences. 2022. V. 10. № 1. P. 478-486.

59. Татенов, М.Б., Артыкбаева, Ч.М., Бейшенбекова, А.М., Орозов, Ж.Ж., Татенова, М.Б. Роль труда в истории войн [Текст] / М.Б. Татенов, Ч.М. Артыкбаева, А.М. Бейшенбекова, Ж.Ж. Орозов, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2022. № 1 (25). С. 173-177.

60. Татенов, М.Б., Залимбеков, Н.А. Основа гражданского общества [Текст] / М.Б. Татенов, Н.А. Залимбеков // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. - 2022. № 1 (25). С. 80-83.

61. Татенов, М.Б., Матисакова, З.У., Азимбек кызы Ч., Бейшенбекова, А.М. Некоторые проблемы досудебного производства в уголовном процессе в Кыргызской Республике [Текст] / Татенов, М.Б., Матисакова, З.У., Азимбек кызы Ч., Бейшенбекова, А.М. Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2023. № 1 (27). С. 222-226.

62. Татенов, М.Б. Калымбетова, Д.А., Татенова, М.Б. Материальное и духовное право при коллегиальном и единоначальном государственном

управлении [Текст] / М.Б. Татенов, Д.А. Калымбетова, М.Б. Татенова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. - 2023. № 1 (27). С. 231-236.

63. Татенов М.Б., Тенирберди кызы М., Матисакова З.У. Некоторые проблемы реализации юридической ответственности [Текст] / М.Б. Татенов, Тенирберди кызы М., З.У. Матисакова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. - 2023. № 1 (27). С. 236-240.

64. Татенов М.Б. Мамлекеттик башкаруунун коллегиялуулук жана жеке башчылык принциптеринин укуктун принциптери менен катышы [Текст] / М.Б. Татенов // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. – Бишкек. – 2023. №7. Б. 195-199.

65. Татенов М.Б. Публикалык бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органынын белгилери [Текст] / М.Б. Татенов // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. – Бишкек. – 2023. №7. Б. 200-204.

66. Татенов, М.Б. Кыргызстандын 2021-жылдын Конституциясы боюнча Президенттин жеке башкаруу орган катары ыйгарым укуктары [Текст] / М.Б. Татенов // Федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку билим беруу мекемеси "Россия мамлекеттик социалдык университетинин" Кыргыз Республикасынын Ош шаарындагы филиалынын жарчысы. 2023. № 2 (28). С. 159-163.

67. Татенов, М.Б. Кыргызстандын 2021-жылдын Конституциясы боюнча Жогорку Кеңештин укуктук статусу [Текст] / М.Б. Татенов // Федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку билим беруу мекемеси "Россия мамлекеттик социалдык университетинин" Кыргыз Республикасынын Ош шаарындагы филиалынын жарчысы. 2023. № 2 (28). С. 163-167.

68. Tatenov M., Arstanbekov M., Seidakmatov N., Kanybekova B., Kakeshov B. Victimological aspects of countering internet crime: state and local government practices [Текст] // Social Legal Studios. 2024. V. 7. № 1. P. 221-234.

69. Татенов, М.Б., Туратова, Ж.А., Бакирова, Ш.М., Татенова, М.Б. Реализация принципа гуманизма в уголовном, уголовно-исполнительном праве Кыргызской Республики [Текст] / М.Б. Татенов, Ж.А. Туратова, Ш.М. Бакирова, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2024. № 1 (29). С. 130-136.

70. Татенов, М.Б., Даутбек уулу Б., Жусупова, Н.Ы., Татенова, М.Б. Проблемы прокурорского надзора за следствием [Текст] / М.Б. Татенов, Б. Даутбек уулу, Н.Ы. Жусупова, М.Б. Татенова // Вестник филиала ФГБОУ ВО РГСУ в г. Ош. - 2024. № 1 (29). С. 136-141.

Татенов Марат Бейшенбековичтин «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүндөгү коллегиялдуулук жана жеке башчылык (конституциялык-укуктук аспект)» темасына карата 12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укугу боюнча юридикалык илимдин докторунун илимий даражасын алуу адистиктери боюнча

РЕЗЮМЕ СИ

Негизги сөздөр: коллегиялдуулук, жеке башчылык, мамлекеттик башкаруу, мамлекеттин формалары, парламентаризм, укуктук мамлекет, жарандык коом, Жогорку Кеңеш, Президент, аткаруу, сот жана башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялык жана жеке өзү чечүүчү органдарынын иштөө чөйрөсүндөгү коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасындагы жана чет мамлекеттердеги мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялык жана жеке өзү чечүүчү органдардын ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу укуктук нормалардын жыйындысы жана ата мекендик, чет өлкөлүк авторлордун илимий концепциялары эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялык жана жеке өзү чечүүчү органдардын саясий-укуктук табиятын, алардын өз ара аракеттешүү ыкмаларын жана алардан чыккан жыйынтыктарды билүүдө турат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин илимий таануу ыкмаларынын комплекси түзөт: диалектика, анализ, синтез, индукция, дедукция, формалдуу-логикалык, тарыхый анализ, эмпирикалык, салыштырма-укуктук, статистикалык, байкоо жүргүзүү ыкмалары жана башкалар.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыктары: бул диссертация мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялык жана жеке өзү чечүүчү органдардын иштешинин көйгөйлөрү жөнүндөгү Кыргызстанда алгачкы комплекстүү монографиялык изилдөө болуп эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын пайдалануунун деңгээли: изилдөөнүн жыйынтыктарын мамлекеттик саясаттын негиздерин иштеп чыгууда, мамлекеттик башкарууда, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жакшыртуу үчүн, мындан аркы илимий изилдөөлөрдө жана конституциялык, административдик укукту, мамлекеттин жана укуктун теориясын окутууда пайдаланууга болот.

Колдонуу тармактары: мамлекеттик саясат, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын укук чыгаруучу ишмердүүлүгү, илимий-изилдөө жана окутуучулук иши.

РЕЗЮМЕ

на диссертационное исследование Татенова Марата Бейшенбековича на тему: «Коллегиальность и единоначалие в деятельности органов государственной власти и местного самоуправления в Кыргызской Республике (конституционно-правовой аспект) на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальностям: 12.00.02 - конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: коллегиальность, единоначалие, государственное управление, формы государства, парламентаризм, правовое государство, гражданское общество, Жогорку Кенеш, Президент, исполнительные, судебные и иные государственные органы, органы местного самоуправления

Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения в сфере функционирования коллегиальных и единоначальных органов государственной власти и местного самоуправления в Кыргызской Республике.

Предметом исследования являются совокупность правовых норм, регулирующих деятельность коллегиальных и единоначальных органов государственной власти и местного самоуправления в Кыргызской Республике и в зарубежных странах, а также научные концепции отечественных и зарубежных авторов.

Цель диссертационного исследования заключается в познании политико-правовой природы коллегиальных и единоначальных органов государственной власти и местного самоуправления, способов их взаимодействия и вытекающих из них результатов.

Методологическую основу исследования составили следующие научные методы познания: диалектика, анализ, синтез, индукция, дедукция, формально-логический, исторический анализ, эмпирический, сравнительно-правовой, статистический методы, метод наблюдения и др.

Научная новизна полученных результатов заключается в том, что диссертация является первым в Кыргызстане комплексным монографическим исследованием, посвященным проблемам функционирования коллегиальных и единоначальных органов государственной власти и местного самоуправления.

Степень использования материалов диссертационного исследования: результаты исследования могут быть использованы для разработки основ государственной политики, в государственном управлении, совершенствовании законодательства Кыргызской Республики, в дальнейших научных исследованиях, а также в преподавании конституционного, административного права, теории государства и права.

Область применения: государственная политика, государственное и муниципальное управление, правотворческая деятельность государственных и муниципальных органов, научно-исследовательская и преподавательская деятельность.

Resume

On dissertation research of Tatenov Marat Beyshenbekovich on the subject: «Collegiality and unity of command in the activities of state authorities and local self-government in the Kyrgyz Republic (constitutional and legal aspect) to pursue the scientific degree of the Doctor in Legal Science on the specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law

Key words: collective leadership, undivided authority, state administration, forms of the state, parliamentarianism, legal state, civil society, Jogorku Kenesh, President, executive, judicial and other state bodies, bodies of local self-government.

The object of dissertation research is social relations in the sphere of functioning of collective and one-man managing state and local self-government bodies in the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is totality of legal rules, are regulative activity of collective and one-man managing state and local self-government bodies in the Kyrgyz Republic and in foreign countries, and also scientific conceptions of domestic and foreign authors.

The aim of the dissertation research consists in cognition of political-legal nature of collective and one-man managing state and local self-government bodies, methods of their co-operation and effluent results from them.

The methodological basis of the research consists of the following scientific methods of cognition: dialectics, analysis, synthesis, induction, deduction, formal-logical, historical analysis, empiric, comparative-legal, statistical methods, method of supervision and other.

Scientific novelty of the results is in the fact that the dissertation is the first in Kyrgyzstan complex monographic research, devoted to the problems of functioning of collective and one-man managing state and local self-government bodies.

The degree of use of the research materials: research results can be used for development of bases of state policy, in state administration, perfection of legislation of Kyrgyz Republic, in further scientific researches and also in teaching the constitutional, administrative law, theory of the state and law.

Application area: state policy, state and municipal administration, law-making activity of state and municipal bodies, scientific research and teaching activity.